

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ХАЛҚ ТАЪЛИМИ ВАЗИРЛИГИ**

Навоний давлат педагогика институти

Хусниддин Суюнов

**Адабиёт дарсларида савол-топшириқлар
устида ишлаш**

Навоний - 2011

Ушбу методик қўлланмада адабиёт дарсларида савол-топшириқлар устида ишлашнинг илмий ва амалий асослари, таълимий дидактик муаммолари ва уларнинг ечимлари ёритилган.

Мазкур қўлланма адабиёт ўқитувчилари, илмий тадқиқотчилар учун мўлжалланган.

Масъул муҳаррир:

**С. Матжонов,
педагогика фанлари
доктори, профессор.**

Тақризчилар:

**А. Бобомуродова, п.ф.н,
доцент,
Х.Қурбонова, п.ф.н
Фармонова, ф.ф.н,
доцент.**

**Ушбу методик қўлланма Навоий давлат педагогика институти
Илмий кенгашининг 2008 йил декабр ойидаги йиғилишида
тасдиқланган ва чоп этишга рухсат этилган**

СЎЗ БОШИ

Етук мутахассислар тайёрлашда, энг аввало, уларга таълим бериш жараёнини такомиллаштириш ва бунинг учун зарур бўлган ўқув дастурлари, дарсликлар яратиш масаласи бугунги куннинг долзарб вазифаларидандир. Шу мақсадда яратилган дарслик, дастур, ўқув қўлланмалари ҳозирги давр талабидан келиб чиқмоғи зарур.

Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги қонуни ҳамда “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури”да таълим тизими олдида шахс тарбияси масаласи янада долзарб қилиб қўйилди. “Кадрлар тайёрлаш соҳасидаги давлат сиёсати, - дейилади дастурда, инсонни интеллектуал ва маънавий-ахлоқий жиҳатдан тарбиялаш билан узвий боғлиқ бўлган узлуксиз таълим тизими орқали ҳар томонлама баркамол шахс фуқарони шакллантиришни назарда тутди”.²

Баркамол авлод тарбиясида шахснинг кадрлар тайёрлаш тизимида бош субъект ва объектнинг “таълим соҳасидаги хизматларнинг истеъмолчиси ва уларни амалга оширувчиси”² сифатида қайд қилиниши таълим тизимида мутлоқо янгича ёндашишни тақозо этади. Жумладан, таълим тизимидаги ислохотлар, таълим мазмунидаги ўзгаришлар бевосита адабиёт методикасига ҳам ўз таъсирини кўрсатмасдан иложи йўқ. Илгариги дастур ва дарсликка қўйилган талаблар тубдан ўзгартирилиб, “Давлат таълим стандартлари” (бундан кейин ДТС) барча қатори адабиёт фанида ҳам янгича қарашлар вужудга келганлигидан далолат беради.

Адабиёт дарсликлари асосида берилган барча савол ва топшириқлар ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш қобилиятларини тарбиялашда қўшимча дидактик илмий ва назарий манбалардан ҳам фойдаланиш заруратини вужудга келтиради.

² Ўқувчи маънавиятини шакллантириш. –Т. Шарқ нашриёт матбаа концерни. 2000. 31-бет.

² Ўша жойда.

³ Хусанбоева Қ. «Гулнор опа» муаммоси ва унинг ечими. Тил ва адабиёт таълими. 2004 йил, 6-сон, 12-бет.

Ҳозирги давр дарсликларининг тузилиши ва мазмуни ДТС талабларига тўлиқ мос келади. Лекин уларни мукамаллаштира бориш ҳаёт талабидир. Дарсликларда берилган материалларни янада тўлдириш муаммоси савол ва топшириқлар асосида ўқувчиларнинг қўшимча материалларни излаб топиш ва уларни ўзлаштиришига йўл очади. Методист олима Қ.Хусанбоева ҳақли равишда таъкидлаганидек, “савол-топшириқлар ўқувчиларни оламни ва инсонларни кузатишга, уларнинг ҳолатини ҳис қилишга ва ниҳоят ўз-ўзини англашга ундайди. Бу жараёнда ўқитувчи ҳам ўз навбатида ўқувчиларни кузатиб, уларнинг ҳар бири шахсининг, маънавиятининг даражасини аниқлаб олишига имкон беради.”³

Бошқача айтганда, савол-топшириқлар моҳият эътибори билан нафақат ўқувчи, балки ўқитувчи учун ҳам жуда муҳим таълимий дидактик вазифани бажаради.

Адабиёт дарсликларида берилган савол ва топшириқларнинг характери ҳамда йўналишлари, ўқувчиларнинг дидактик манбалар асосида мустақил ишларини ташкил этиши бир қанча илмий ва илмий-методик ишларда ўз аксини топган¹.

Адабиёт дарсларида ўқувчиларнинг мустақил ишларини ташкил этиш ва адабий таҳлил усулларига оид мазкур ишларда савол ва топшириқлар устида ишлашнинг аниқ мезони тўлиқ белгиланмаган. Уларда муаммонинг дидактик жиҳатига эътибор қаратилган, холос. Илмий-методик қирраларининг туб моҳияти эса очиқ берилмаган.

Савол ва топшириқлар умумтаълим мактаблари адабиёт дарсликлари ва дарслик мажмуаларининг барчасида берилган. Зеро, таълим-тарбия тизимида ўрганиладиган билим, ўзлаштириладиган кўникма ва малакалар назоратини савол-топшириқларсиз тасаввур қилиш мумкин эмас. Ҳатто, савол-топшириқларсиз таълим тараққиётига эришиб бўлмайди. Сўнгги ўн йилликда таълим тизимида мустаҳкам ўрин эгаллаган тест

¹ Матжонов С, Умумтаълим тизимида адабиётдан мустақил ишларни ташкил этиш. Пед.фан.доктор дисс.Тошкент 1998 йил, 91- бет.

топшириқлари мазкур муаммонинг жаҳон стандартлари асосида янада теран моҳият касб этганидан далолат беради.

Афсуски, жорий дарслик ва дарслик-мажмуаларда берилаётган савол-топшириқларнинг барчасини бирдек юксак илмий-методик савияда тузилган деб бўлмайди. Савол-топшириқларга бир қанча дидактик ва методик талаблар қўйилишига қарамасдан уларни мукамаллаштириш муаммоси ҳамиша қўндаланг бўлиб туради.

Адабиёт дарсликлари ва дарслик-мажмуаларнинг барчасида ҳам ҳар бир боб ёки катта мавзудан кейин савол-топшириқлар берилган. Дарсликдаги матнлар дидактик ва таълимий йўналишларига қараб тартиб билан берилган бўлиб, улар орасидаги боғланиш савол-топшириқларда ҳам ўз аксини топиши талаб қилинади.

Савол-топшириқлар моҳиятини белгилашда муаллифнинг бир неча йиллик иш тажрибаси ҳамда мактаб дарсликлари ва дарслик-мажмуаларнинг характерли хусусиятлари ҳисобга олинди. Савол-топшириқларнинг умумметодологик талабларга мослиги дидактик ва методик талаблар юзасидан бойитиш критерияларини белгилаш каби муаммоларни етарлича ҳал этилмаганлиги бу борада жиддий изланишлар олиб боришни талаб этмоқда.

Савол ва топшириқлар устида ишлаш ўқувчилардан ижодий фаолиятни, бадиий эстетик тафаккур ва ташаббускорликни талаб қилади. Ўқувчи дарсликдаги савол-топшириқлар устида мустақил ишларни бажариш жараёнида ўқув дастуридаги билимларни пассив ўрганувчидан фаол ўзлаштирувчига айланади. Ўқувчи савол-топшириқлар устида ишлаганда озми-кўпми меҳнат қилади, изланади, ўз эҳтиёжига жавоб топади. Демак, меҳнат билан топилган билим, ўзлаштирилган малака ва кўникмалар астасекин ўз ўзидан инсоннинг қалбига абадий муҳрланиб қоладиган илмий, ҳаётий дунёқараш ва юксак ахлоқий фазилатларни таркиб топтиради.

Умумтаълим мактаблари адабиёт дарсликларидаги савол ва топшириқларни бажариш юзасидан олиб бориладиган мустақил ишлар ҳамда уларни ташкил этишнинг энг маъқул ва самарали усуллари аниқлаш, адабиёт ўқитиш методикаси тадқиқотчилари олдида турган долзарб муаммолардан саналади.

Жамият тараққиётининг ижтимоий-маънавий равангини таъминлашга хизмат қилувчи давлат ҳужжатлари, хусусан, Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида» даги қонуни

ҳамда «Кадрлаш тайёрлаш миллий дастури», «Узлуксиз адабий таълим концепцияси», «Давлат таълим стандартлари», миллий мактабни яратишга оид давлат ҳужжатлари, педагогик меросимиз, адабий таълим йўналиши бўйича республика ва чет элларда олиб борилган тадқиқот натижаларига таяниб иш кўришимиз лозим.

Адабиёт ўқув предмети сифатида бошқа фанлардан тарбиявий моҳияти билан алоҳида ажралиб туради. Унинг манбаи бўлган бадиий адабиёт эса инсоннинг маънавий-ахлоқий қиёфасини шакллантиришга энг кўп ва самарали таъсир кўрсатувчи санъат туридир. Сўз санъати ва у ҳақдаги фаннинг бу хусусияти адабиёт ўқитиш методикасини ҳаётга янада яқинлаштиради ва бадиий адабиёт, адабиётшунослик, мантик, психология, педагогика, дидактика соҳасида эришилган ютуқларни ҳисобга олишни ҳамда тинмай такомиллаштира боришни тақозо этади.

Адабий таълим мазмунини такомиллаштиришни умумтаълим мактабларининг адабиёт дастури, предмети ва ўқитиш усулларини жиддий таҳлил қилиш ёрдамида ўрганмасдан, шу жараёнда туғилган илмий-методик фаразлар, ўтказилган тадқиқотлар натижаларни умумлаштирмай, тегишли тавсиялар ишлаб чиқмасдан амалга ошириб бўлмайди.

Бу каби ишларни юзага чиқаришда адабиёт дарсликларида берилган савол ва топшириқлар устида олиб бориладиган мустақил ишлар муҳим роль ўйнайди. Шунга кўра, тадқиқотнинг мақсади адабиёт дарсликларида савол ва топшириқлар устида олиб бориладиган мустақил ишларнинг қулай усулларини аниқлаш ва таълим жараёнида қўллаш орқали ўқувчиларда адабий-назарий тушунчаларни, ижодий фикрлаш кўникмамалакаларни шакллантириш, уларнинг боғланишли нутқи ва бадиийэстетик дидларини ўстиришнинг муаммога боғлиқ қулай усулларини аниқлаш, илғор ўқитувчиларнинг педагогик фаолиятини кузатиш, илмфан ва педагогик амалиётнинг сўнгги ютуқлари асосида тегишли тавсиялар ишлаб чиқиш ва амалиётга жорий қилиш замон талабига айланиб бормоқда.

Мазкур услубий қўлланмада биз илмий манбалардан муаммонинг илмий амалий ва методик тарихи ҳамда йўналишларини ўрганиш, умумтаълим мактабларининг адабиёт дарсларида қўлланаётган савол-топшириқлар билан боғлиқ мустақил ишларнинг ўзига хос хусусиятлари ва мезонларини, таълим, адабиётшунослик, мантик, психология, педагогика,

дидактика соҳасида эришилган ютуқларни ҳисобга олиш ҳамда тинмай такомиллаштира бориш мезонлари ўз ифодасини топган. Умумтаълим мактаблари адабиёт дарсларини ташкил этишнинг методик принциплари қуйидагиларда кўринади :

-адабиёт дарсликларидаги савол ва топшириқлар воситасида ўқувчиларнинг китобхонлик маданияти юзасидан билимлари кўникма ва малакаларини шакллантириш усулларини ўрганиш, энг маъқулларини синовдан ўтказиб, амалиётга жорий қилиш ;

-савол ва топшириқлар устида ишлашнинг адабий таълим ютуғини таъминлашга қаратилган энг қулай ва самарали усулларини тадқиқ қилиш;

-ўқувчиларнинг ижодий фикрлаш қобилияти ва боғланишли нутқи, хусусан, бадиий-эстетик тафаккурини ўстиришга доир мустақил иш турлари тизимини ишлаб чиқиш;

-савол ва топшириқлар устида ишлаш усуллари ёрдамида адабий таълим самарадорлигини ошириш омилларини аниқлаш ва ўқув-тарбия жараёнига татбиқ этиш;

-адабиёт дарслари ва -синфдан ташқари ўқиш жараёнида ҳамда -синфдан ва мактабдан ташқари турли тарбиявий тадбирларда савол-топшириқларнинг ўрни ва мезонини белгилашдан иборат.

-савол ва топшириқлар устида ишлаш самарадорлигини ошириш учун адабиёт дарсликларидаги шунга доир иш турлари бўйича умумий ўрта таълим мактабларида тажрибалар ўтказиш, илғор ўқитувчиларнинг тажрибаларини ўрганиш, умумлаштириш ва шу асосда хулосалар чиқариш зарур.

Ўқитувчилар ва ўқувчилар орасида суҳбатлар ўтказиш, сўровномалар ҳамда уларнинг натижаларини ўрганиш бизнинг асосий мақсадимиздир. Умумий ўрта таълимда адабиёт фанидан ўқувчиларнинг ўқув, кўникма ва малакаларини савол-топшириқлар устида ишлаш орқали шакллантириш ҳамда такомиллаштириш жараёнининг талаб ва мезонларини ишлаб чиқиш қуйидагича ижобий натижалар беради.

- адабиёт фанининг ўқув предмети ва тарбия воситаси сифатидаги вазифасини тўла-тўқис бажаришда савол-топшириқлар устида олиб бориладиган ишлар муҳим ўрин тутди;

- савол ва топшириқлар устида ишлаш орқали ўқувчилар билими, кўникма ва малакаларини баҳолаш ҳамда назорат қилишда жиддий ютуқларга эришиш

- ўқитувчининг ҳам, ўқувчиларнинг ҳам қизгин тайёргарлигига, изланишларига боғлиқ;
- илгариги адабий таълимда устиворлик қилган ғоялар, сиёсий йўналишлар ўрнига миллий таълим-тарбия, адабиётшунослик, психология, дидактика, методика фанлари эришган ютуқлар асосида бадиий асарларни савол-топшириқлар устида ишлаш орқали ўрганиш тамойиллари тизимини ишлаб чиқиш адабиёт ўқитиш методикаси олдида ўз ечимини кутаётган долзарб масалалардан биридир.

Бинобарин, савол-топшириқларнинг ўзига хос тури бўлган тест топшириқларининг таълим тизимидан мустақкам ўрин эгаллаши унинг механизми устида ҳам бош қотиришни тақозо этади. Бу борада таълим самарадорлигига эришиш учун адабиётдан савол-топшириқлар устида ишлаш жараёнида:

а) ўқувчиларда бошланғич синфлардан бошлаб адабиётнинг сўз санъати сифатидаги ўзига хос хусусиятлари юзасидан муайян тушунчалар ҳосил қила бориш;

б) ўқувчиларнинг дарслик ва дарслик мажмуалардаги бадиий, илмий ва илмийоммабоп матнларни савол-топшириқлар воситасида ўзлаштириш усуллари тинмай такомиллаштира бориш;

в) ўқувчиларнинг бадиий матнни идрок қилишларида унинг образли тафаккур маҳсули эканлигини назарда тутиб иш кўриш;

г) ўқувчиларнинг адабий билим, кўникма ва малакаларини синфлар бўйича босқичма-босқич баҳолай бориш;

Адабиёт дарсларида савол-топшириқлар устида ишлаш жараёнида ўқувчиларнинг интеллектуал қобилиятларини ўстириш, уларни ахборот технологиялари асосида ишлашнинг кўп тизимли йўналишларининг назарий асосларидан фойдаланишларига эришиш лозим.

Адабиёт фани бўйича савол-топшириқлар устида олиб бориладиган ишлар муаллиф томонидан биринчи марта умумтаълим тизимида ўқув-тарбия муаммоси сифатида тадқиқ қилинди. Адабиётдан савол-топшириқлар устида ишлаш тизимининг ўқувчиларни мустақил фикрлашга ўргатишда катта имкониятларга эга эканлиги тадқиқот муаммоси юзасидан кўп йиллик ижодий изланишлар натижаси сифатида илмий-методик жиҳатдан исботланди.

Ўқувчиларнинг адабий билим, мусақил ижодий тафаккурини юксалтиришда савол-топшириқлар муҳим ўрин тутди. Жумладан, адабиёт дарсларида савол-топшириқлар устида ишлаш Давлат таълим стандарти ва дастурда белгиланган талабларни бажаришда муҳим омил эканлиги асослаб берилди.

САВОЛ-ТОПШИРИҚЛАР УСТИДА ИШЛАШ ТАЪЛИМИЙ ДИДАКТИК МУАММО СИФАТИДА

Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги қонуни ҳамда «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури», «Узлуксиз таълим концепцияси», «Давлат таълим стандартлари», миллий мактаб яратиш ҳақидаги кўрсатмалар, миллий педагогик меросимиз, адабий таълим ва адабиёт ўқитувчиси фаолияти билан боғлиқ тадқиқотлар, «Адабиёт фани ўқув дастури» (умумтаълим мактаблари учун) талаблари адабиёт фани юзасидан умумтаълим мактаблари ўқувчиларига таълим ва тарбиянинг инсонпарвар, демократик характерга эга тамойилларига таянилган ҳолда олиб боришни шарт қилиб қўйди.

Ўқувчиларда мустақил фикр юритиш кўникма ва малакалари қайси даврдан бошланади? Бу борада адабий таълим зиммасига қандай масъулият юклатилган? Шу ва шунга ўхшаш саволларга жавоб бериш савол-топшириқлар устида ишлаш усулларини таълим жараёнига татбиқ этиш йўналишларини ва босқичларининг аниқ белгиланишини тақозо этади.

Собиқ шўро тузуми даврида тенденциоз руҳдаги дадактик ва методик талаблар маълум маънода ўқувчиларнинг мустақил фикр юритишларини чеклаб қўйган эди. Собиқ иттифок ҳудудидаги барча умумтаълим мактабларида таълимнинг ягона талабга бўйсиндирилган ўқув дастури асосида ташкил этилиши натижасида сунъий икки йилликсиз ўқиш, ўқитувчининг яқка ҳукмронлиги ўқувчиларнинг мустақил ижодий тафаккурига кўп ҳолларда изн бермас эди.

Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги қонунида ўқувчиларнинг мустақил фикр юритишлари учун кенг имконият ва ҳуқуқлар белгилаб берилди. Жумладан, «Таълим тўғрисида»ги қонуннинг 3-моддасида «Таълим соҳасидаги давлат сиёсатининг асосий тамойиллари» қуйидагича белгиланган:

- таълим ва тарбиянинг инсонпарвар-демократик характерда эканлиги;
- таълимнинг узлуксизлиги ва изчиллиги;

- умумий ўрта, шунингдек ўрта махсус, касб-ҳунар таълимининг мажбурийлиги;
- таълим тизимининг дунёвий характерда эканлиги;
- Давлат таълим стандартлари доирасида таълим олишнинг ҳамма учун очиклиги;
- таълим дастурларини танлашга ягона ва бакалаврлаштирилган ёндошув;
- билимли бўлишни ва истеъдодни рағбатлантириш.

Демак, ўқувчиларнинг мустақил равишда фикрлаши, ўқув жараёнида фаол иштироки давлат қонуни доирасида мустаҳкамланган. Ўқувчиларнинг ёши, физиологик, психологик хусусиятлари, жумладан, ундаги қобилият, истеъдодга алоҳида эътибор қаратилиши ҳам зарур. «Таълим тўғрисида» ги қонуннинг талабларидан келиб чиққан ҳолда таълимнинг қуйидаги ижтимоий талабларини бажариш зарур бўлади:

- Адабиёт фанининг назарий ва амалий ривожланишида узоқ ва яқин ўтмишдаги бой адабий меросимизнинг ўрни ва аҳамиятини кўрсатиш;
- Адабиёт дарсларида ўқувчиларда ватанпарварлик ва миллий ғурур ҳиссини шакллантириш, уларни адабий таҳлилнинг турли усул ва воситалари кўмагида мустақил ва ижодий фикрлашга йўналтириш;
- бадиий сўзнинг образлилик хусусиятини очиш ва адабий-ҳодисаларнинг туб моҳиятини ўрганиш баробарида ўқувчиларда маънавий-ахлоқий сифатларини шакллантириш, таълим ва тарбиянинг узвийлигини таъминлаш;
- ўқувчиларнинг таълимнинг субъекти сифатидаги адабий-билимларини онгли равишда ўзлаштиришига эришиш;
- янги педагогик технологиялар, хусусан таълимнинг интерфаол усулларини қўллаган ҳолда ҳар бир дарсни ўқувчилар учун орзиқиб кутиладиган қизиқарли машғулотга айлантириш;
- ўқувчилар эгаллаган адабий-кўникма ва малакаларни баҳолаш ҳамда назорат қилишнинг турли усуллари воситасида мустаҳкамлаш;
- таълим ва тарбиянинг ижтимоий ҳаёт муаммолари билан узвий боғланишига эътибор қаратиш;
- адабиёт дарсларида савол-топшириқлар устида ишлаш орқали адабий-таълим муаммоларини мантиқий кетма-кетликда, илм-

фаннинг энг сўнгги ютуқлари асосида ҳал этишга диққат қаратиш;

- адабиёт дарсларида ўқувчиларнинг билими, кўникма ва малакаларини савол-топшириқлар асосида назорат қилиш ҳамда баҳолашнинг яхлит тизимини яратиш,
- асосий мезонларини ишлаб чиқиш;
- адабиёт дарсларида баён этиладиган асосий тушунчалар, хулоса таърифларнинг аниқлигига эришиш кабилар умумтаълим мактабларида адабиёт фанини тадқиқот муаммоси асосида ўқитишнинг ижтимоий-гуманитар демократик асосларини ташкил этади.

Адабиёт дарсларида ўқувчиларнинг мустақил таълим олишлари ҳуқуқий-меъёрий ҳужжатлар билан мустаҳкамланади. Ўқувчиларнинг Давлат таълим стандартлари доирасида таълим олишларида дарсликлар, дарслик-мажмуалар, ўқув қўлланмалари ва бошқа дидактик манбаларнинг ҳар бири ўзига хос вазифани бажаришга йўналтирилган. Жумладан, умумтаълим мактабларининг адабиёт дарсликлари, дарслик-мажмуалари Давлат таълим стандартлари, ўқув дастурида баён этилган дидактик талаблар асосида яратилган бўлиб, фан асосларини мукамал ўзлаштиришга қаратилган. Мазкур манбаларда таълим турининг мақсад ва вазифалари ўқувчиларнинг ёш ва руҳий хусусиятлари ҳисобга олинган. Дарслик ва дарслик мажмуаларда назарий маълумотлар, бадий матнлардан ташқари амалий тажриба ва назорат қилишга доир савол-топшириқлар ҳам берилади.

Ўқув қўлланмалари дарсликларни қисман тўлдиради, муайян фан дастури бўйича фан асосларининг чуқур ўзлаштиришини таъминлайди, айрим боб ва бўлимларни кенг тарзда ёритишга мўлжалланади.

Ўқув қўлланмаларида муайян мавзулар дарсликка нисбатан кенгрок ёрилади. Масалан, А.Хожахмедовнинг «Шеърӣ санъатларни биласизми?»¹, Қ.Хусанбоевнинг «Адабий- таълимда мустақил фикрлашга ўргатиш асослари»² Т.Бобоевнинг «Шеър

¹ Ҳожахмедов А. Шеърӣ санъатларни биласизми? Т. : Шарқ нашриёт - матбаа консерни, 1991 й.

² Хусанбоева Қ. Адабий таълимда мустақил фикрлашга ўргатиш асослари.Т.:Узинкомцентр, 2003 й.

илми таълими»³ ўқув қўлланмаларида адабиёт дастурлари ва дарсликларда берилган мавзулар бўйича атрофлича тўлароқ маълумотлар қамраб олинган.

Методик қўлланмалар эса ўқитувчилар учун мўлжалланган бўлиб, унда дарсларнинг мақсади, дарс ўтиш воситалари ва улардан фойдаланиш усуллари, дарснинг мазмуни, амалий машғулотлар қўшимча топшириқлар ва бошқалар ҳақида тавсиялар баён қилинади. Масалан, О.Маъдаевнинг «Иншо қандай ёзилади»⁴ номли методик қўлланмасида иншо турлари уларнинг ўқувчилар ёзма нутқини ўстиришдаги аҳамияти иншолар таҳлили асосида кўрсатилган бўлса, Қ.Йўлдошевнинг «Ўқитувчи китоби»⁵ методик қўлланмасида умумтаълим мактабларининг 7-синфи адабиёт дарсларида ўрганилиши кўзда тутилган бадиий асарларнинг намунавий таҳлиллари амалга оширилган, шунингдек, адабиёт дарсларини ўқитиш, дастур ва дарслик-мажмуадан фойдаланиш ҳамда бадиий таҳлилни амалга ошириш юзасидан фойдали методик тавсиялар ишлаб чиқилган.

Маълумотлар тўплами фойдаланишга қулай шаклда яратилган, адабиёт фани ёки таълим йўналишини ўзлаштириш учун зарур бўлган, исбот талаб қилмайдиган маълумотлар, илмий кўрсаткичлар мажмуи ҳисобланади.

С.Матжон ва Ш.Сариевнинг «Ўзбек адабиёти»⁶ китоби тест топшириқлари бўйича маълумотлар мажмуаси сифатида фойдаланишга қулайлиги билан ажралиб туради.

Маълумотлар банки ахборотлаштирилган компьютер технологияларнинг имкониятлари ва воситалари асосида яратилган, статик ҳамда динамик режимда тузилган, товуш ҳамда рангли тасвирлар билан таъминланган, катта ҳажмдаги ахборотларни ўз ичига олган, уларни турли кўринишда (жадваллар, диаграммалар, гистограмма матн, расм ва ҳ. к) бера оладиган, муҳим аҳамиятга эга бўлган, ўқув жараёнида ўз устида мустақил ишлаш ва ўз билимини назорат қилиш учун доимий равишда тўлдириб бориладиган, кенг доирадаги фойдаланишга мўлжалланган давлат рўйхатидан ўтган маълумотлар тўпламидир.

³ Бобоев Т. Шеър илми таълими.Т.: Ўқитувчи, 1996 й.

⁴ Маъдаев О. Иншо қандай ёзилади.Т.: Ўқитувчи, 1991 й.

⁵ Йўлдошев Қ. Ўқитувчи китоби.Т.: Ўқитувчи. 1996 й.

⁶ Матжонов С., Сариев Ш. Ўзбек адабиёти.Т.: Низомий иомидаги ТДПУ, 2003 й.

Луғатлар тил ёки фаннинг айрим соҳалари бўйича алфавит таркибидаги сўз ёки атамаларнинг иккинчи тилдаги муқобиллари мажмуаси бўлиб, савол-топшириқлар устида ишлаш жараёнида кенг фойдаланишни тақозо этади. Масалан, Ҳ.Ҳомидий, С.Иброҳимова, М.Аҳмадбоеваларнинг «Адабиётшунослик терминлари луғати»,¹ Б.Саримсоқов, Н.Ҳотамовларнинг «Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча қисқача изоҳли луғати»²да адабиётшунослик терминларининг грамматик, этимологик ва илмий-назарий тавсифи берилган, уларни қўллашга оид мисоллар, маълумотлар келтирилганки, бундай луғатлардан матн устида ишлашга доир машғулотларда қўшимча адабиётлар сифатида унумли фойдаланиш мумкин.

Дайжест даврий адабиётлар мазмунининг қисқача баёни ва шарҳи келтирилган маълумотлар тўплами сифатида янги педагогик технологиялар асосида интернет тармоғидан фойдаланишга кенг йўл очади.

Электрон адабиётлар компьютер технологиясига асосланган ўқув услубини қўллашга, мустақил таълим олишга ҳамда фанга оид ўқув материаллари, илмий маълумотларни ҳар томонлама самарали ўзлаштиришга мўлжалланган бўлиб, улар қуйидаги кўринишда ўз аксини топган:

- ўқув ва илмий материаллар фақат вербал (мант) шаклида;
- ўқув материаллари вербал (матн) икки ўлчамли график шаклида;
- «Мультимедия» (кўп ахборотли) қўлланмалар, яъни маълумотлар уч ўлчамли график кўринишда, овозли, видео, анимация ва қисман вербал (матн) шаклида;
- тактил (ҳис қилувчи, сезиладиган) хусусиятли, ўқувчиларнинг экран оламида стерео нусхаси тасвирланган реал оламга кириши ва ундаги объектларга нисбатан ҳаракатланиш тасаввурини яратадиган шаклда ифодаланади.

Демак, «Ўзлуксиз таълим тизимидаги ўқув адабиётларининг янги авлодини яратиш концепцияси»да таъкидлаган юқоридаги ўқув адабиётларининг барча турларидан адабиёт дарсларида,

¹ Ҳомидий Ҳ., Иброҳимова С., Аҳмадбоев М. Адабиётшунослик терминлари луғати. Т.: Ўқитувчи, 1967 й.

² Саримсоқов Б., Хотамов Н. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча қисқача изоҳли луғати. Т.: Ўқитувчи. 1982 й.

дарсдан ташқари жараёнларда, назорат турларини амалга оширишда тўлиқ фойдаланиш имкониятига эга бўлишимиз зарур.

«Таълим тўғрисида»ги қонунда кўрсатилган умумий ўрта таълим билимларнинг зарур ҳажмини бериши, ўқувчиларда мустақил фикрлаш қобилияти ва амалий тажриба кўникмаларини ривожлантириш тўғрисидаги талаб юқоридаги ўқув адабиётларидан тўлиқ фойдаланилган ҳолдагина амалга оширилиши мумкин.

Умумий ўрта таълим мактабларининг ўқувчилари адабий-таълимнинг дунёвий характери тамойили асосида ўзбек ва жаҳон адабиётининг энг нодир намуналари билан танишадилар.

Умумтаълим мактабларининг ўқувчилари дидактик манбаларда ўз аксини топган «... билимли бўлиш ва истеъдодларни рағбатлантириш» тамойили асосида адабиётшунослик илмининг энг сўнгги ютуқларидан ҳам баҳраманд бўладилар. Ўқувчиларнинг фан асосларини эгаллашларини савол ва топшириқлар устида олиб бориладиган мустақил ишларсиз тасаввур қилиш қийин. Ўқувчилар истеъдодининг шаклланишига қараб, уларни турли кўрик танловлар тадбирларга жалб қилиш лозим бўлади. Адабиёт ўқутувчиси ўқувчиларнинг адабиёт фани юзасидан шаклланаётган билимларини ривожлантириш мақсадида фан тўғаракларини қатъий режа асосида ўтказиши мақсадга мувофиқдир.

«Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» талаблари асосида адабиёт дарсларида мустақил ишларни ташкил этишнинг умумметодологик асослари қуйидагилардан иборат.

Ўзбекистон Республикасида инсон ҳуқуқлари ва эркинликларига риоя этилишини, юксак ижтимоий тараққиётга йўналтирилган бозор иқтисодиётини шакллантиришни, жаҳон ҳамжамиятига қўшилишни таъминлайдиган ҳуқуқий, демократик, очиқ фуқаролик давлати қурилар экан, инсон ва унинг ҳар томонлама уйғун камол топиши, фаровонлиги, шахс манфаатларини рўёбга чиқаришнинг шарт-шароитлари ҳамда таъсирчан механизмларни яратиш, эскирган тафаккур ҳамда ижтимоий ҳулқ-атворнинг андозаларини ўзгартириш республикада амалга оширилаётган ислохотларнинг асосий мақсади ва ҳаракатлантирувчи кучи бўлиб қолаверади. Халқнинг бой интеллектуал мероси ва умумбашарий қадриятлар асосида, замонавий маданият, иқтисодиёт, фан, техника ва

технологияларнинг ютуқлари асосида кадрлар тайёрлашнинг мукамал тизimini шакллантириш Ўзбекистон тараққиётининг муҳим шартидир.

«Кадрлаш тайёрлаш миллий дастури» «Таълим тўғрисида»ги қонун моддаларига мувофиқ ҳолда тайёрланган бўлиб, миллий тажрибанинг таҳлили ва таълим тизимидаги жаҳон микёсидаги ютуқлар асосида тайёрланган ҳамда юксак умумий, касб-хунар маданиятига, ижодий ва ижтимоий фаолиikka, ижтимоий-сиёсий ҳаётда мустақил равишда мўлжални тўғри ола билиш, маҳоратга эга бўлган, истикбол вазифаларини илгари суриш ва ҳал қилишга қодир кадрларнинг янги авлодини шакллантиришга йўналтирилгандир.

Дастур кадрлар тайёрлаш миллий моделини руёбга чиқаришни, ҳар томонлама камол топган, жамиятда турмушга мослашган, таълим ва касб-хунар дастурини онгли равишда танлаш ҳамда кейинчалик пухта ўзлаштириш учун ижтимоий-сиёсий, ҳуқуқий, психологик-педагогик шароитларини яратишни, жамият, давлат ва оила олдида ўз жавобгарлигини ҳис этадиган фуқароларни тарбиялашни назарда тутди.

Миллий дастурнинг асосий мақсади таълим соҳасини тубдан ислоҳ қилиш асосида уни ўтмишдан қолган мафкуравий қарашлар ва сарқитлардан тўла ҳалос этиш, ривожланган давлатлар даражасида, юксак маънавий-ахлоқий талабларга жавоб берувчи юқори малакали кадрлар тайёрлаш тизimini яратишга қаратилган.

“Кадрлар тайёрлаш миллий дастури”нинг асосий йўналишларидан бири кадрлар тайёрлаш миллий моделидир. Унинг таркибий қисми узлуксиз таълим тизimini ташкил этади. Умумий ўрта таълимнинг янгича тизими ва мазмунини шакллантириш ўз ичига қўйидаги масалаларни қамраб олади:

- ўқувчиларнинг қобилиятлари ва имкониятларига мувофиқ равишда табақалаштирилган ёндашувни жорий этиш;
- таълим беришнинг илғор педагогик технологияларини, замонавий ўқув-услубий мажмуаларини яратиш ва ўқув-тарбия жараёнини дидактик жиҳатдан таъминлаш;
- ўқувчилар касб-хунар танлайдиган ва педагогикпсихологик жиҳатдан маслаҳатлар оладиган марказлар тармоқларини ташкил этиш.

Айни шу масалалар Давлат таълим стандартларида ҳам қўйидаги тарзда ўзининг чуқур ифодасини топган:

- матнни тўғри, тез ва ифодали ўқий олиш;
- 45 та бадиий матнни ёддан айтиб бера олиш;
- Президент асарларини билиш, уларда илгари сурилган ғоялар асосида мушоҳада юрита олиш;
- мамлакатимиз мустақиллиги ва байрамлари ҳақида она Ватанга муҳаббат уйғотувчи адабий асарлар мазмунини англаган ҳолда сўзлаб бериш;
- мумтоз адабиёт жанрлари билан замонавий адабиёт жанрларини фарқлай олиш;
- берилган ҳар қандай мавзуда оғзаки ва ёзма равишда фикр юрита олиш;
- ўқиган асарлардан олган таассуротларини ёрқин ифодалаб бера олиш;
- ўзга инсоннинг туйғулари ва ҳиссий кечинмалари хусусида фикр юрита олиш;
- турли мавзуларда иншо ёза билиш;
- ҳаёти ва ижоди ўрганилган адиблар табиатига хос бўлган ҳислатларни баҳолай билиш;
- адабий қаҳрамонларнинг хатти-ҳаракатларига муносабат билдира олиш ва уни асослай билиш;
- юксак дидли ва ақлан баркамол адабий қаҳрамонларнинг ҳислатларини очиб бера олиш;
- мусиқа ёки рангтасвир асари замиридаги бадиий жозибани хис қилиш ва уни сўз билан ифодалаб бериш;
- ўрганилган асарларда тасвирланган бадиий тимсоллар хусусиятига хос бўлган ҳислатларни англаб, уларга муносабат билдира олиш;
- асардаги адабий қаҳрамонлар хусусиятларига хос бўлган фазилатларга мустақил фикр билдира олиш;
- ўрганилган бадиий асарлар тимсолларининг табиатидаги миллий хусусиятларини англай билиш;
- адабиёт назариясига оид билимларни китобхонлик амалиётида мустақил қўллай олиш;
- адабий-тарихий даврларга ва адиблар ижодига тўғри баҳо бера олиш.

Ўқитувчи ва ўқувчининг ҳамкорлигидаги фаолияти асосида адабий таълим жараёни шаклланиши ҳамда уларнинг таълим олувчилар томонидан тўлиқ таъминланиши талаб этилади. Бу

талабларни бажаришда дарсликлардаги савол ва топшириқлар илмий дидактик манба сифатида фойдаланилади.

Давлат таълим стандартлари талабларини бажаришдаги дидактик ва методик йўналишларни тўғри белгилаш мақсадида профессор Қ.Йулдошев ва доцент. Қ.Хусанбоевалар томонидан адабиёт фанидан Давлат таълим стандартларига шарҳлар тузилган. Мазкур шарҳлар бевосита адабиёт дарсларида савол-топшириқлар устида ишлаш машғулотларига ҳам тегишлидир. Унга кўра, Давлат таълим стандарти:

а) ижтимоий мувофиқлаштирувчанлик;

б) таълимни инсонпарварлаштириш;

в) бошқариш;

г) таълим савиясини ошириш каби муҳим ташкилий-методик вазифаларни бажаради.

Давлат таълим стандарти назорат воситаси, айти пайтда давлат таълим муассасаларида қўлга киритилиши мўлжалланган кўрсаткичларга эришиш учун зарур бўлган моддий-ташкилий шароитни яратиш омили ҳамдир.

Давлат таълим стандартлари амалда мавжуд таълим мазмунидан эмас, балки тарбияланувчига сингдирилиши лозим бўлган, умумжаҳон мезонларига мувофиқ келадиган шахсий ҳислатларнинг зарурий миқдоридан келиб чиқади.

Давлат буюртмачи сифатида таълим муассасалари олдида вазифа қўяди. Таълим муассасалари эса ана шу вазифаларни яхшироқ уддалаш учун қайси босқичда қандай билим, кўникма, малака ва маънавий ҳислатларни тарбияланувчиларга сингдириш лозимлигини белгилаб олган ҳолда иш кўради. Шундай бўлган тақдирдагина, тарбия ишида таваккалчиликдан, кўр-кўрона иш тутишдан қутилиш мумкин.

Педагогик амалиётда минглаб йиллардан буён таълим тизими олдида қўйиладиган талаблар билан иш кўриб келинаётир. Гарчи таълимнинг давлат стандартлари тушунчаси расмий равишда XX асрнинг 70-йилларида пайдо бўлсада, таълим муассасалари давлат тасарруфида бўлмаган замонларда ҳам улар олдида давлатнинг турли талаблари қўйилганлиги педагогика тарихидан яхши маълум. Чунки ҳар қандай муассасадан етишиб чиққан тарбияланувчи шахс ҳам бирор жамиятда яшашга мажбур.

Бинобарин, унда маълум бўлган ёхуд тарбия натижасида руёбга чиққан маънавий вазиятлар яна шу жамият талабларига мос келиши зарур бўлади.

Таълим олувчиларнинг хулқий ҳислатлари билан жамият белгилаб берган ахлоқий фазилатлар уйғунлиги, мутаносиблиги қанчалик юксак бўлса, жамиятнинг ижтимоий раваки ҳам шунчалик юқори бўлади. Шунинг учун ҳам таълим-тарбия жараёнига жалб этиладиган ўқув предметларининг давлат стандартлари қанчалик пухта ва замонавий илмларга мувофиқ ишлаб чиқилса, таълимнинг самарадорлиги шунча юксак бўлади.

Давлат таълим стандартлари талаблари бўйича адабий таълим мазмуни кўрсаткичларига эътибор берайлик. Умумий ўрта таълим мактаблар ҳар қандай ўқувчи ҳаётида ҳам энг мураккаб ва ҳал қилувчи даврни ўз ичига олади. Бу давр мобайнида шакллантирилган маънавий ҳислатлар болаларга бир умрлик ҳамроҳ бўлганидек, бундай имкониятларни бой бериш кейинчалик қимматга тушиши мумкин. Шунинг учун ҳам бу даврда болаларнинг шахслик ҳислатларини ғоят интегсив шакллантириш миллий таълим олдидаги долзарб вазифалардан ҳисобланади.

Умумий ўрта таълим босқичида ўқувчиларнинг руҳий-жисмоний хусусиятлари уларга ортиқча панд-насихат қилиш, ақл ўргатишни кўтармайди. Айни вақтда маънавий эзгу фазилатлар, гўзал инсоний амаллар бевосита намуна тарзида кўрсатилса ва ўқувчиларга тикиштирилмасдан уларнинг руҳиятларига табиий равишда сингдирилса, бу фазилат ҳамда амаллар ёшлар табиатининг ажралмас хусусиятларига айланиши мумкин бўлади.

Умумий ўрта таълим мактабларининг битирувчилари адабиёт предмети юзасидан қуйидагича кўникма ва малакалари эгаллашлари кўзда тутилади:

- бадий мантни тўғри, тез ва ифолали ўқиш;
- бадий асар қаҳрамони ҳолатини ҳис этиши ва ҳиссиётини ўзгаларга муайян даражада етказа олиши;
- бадий асарнинг қаҳрамонларига хос энг муҳим характер хусусиятларини фарқлаши;
- бадий асар қаҳрамонлари хатти-ҳаракатлари ва туйғуларига ўз муносабатларини билдира олиши;
- бадий асар қаҳрамонларига доир ахлоқий мезонлар асосида ўртоқларининг хатти-ҳаракатларини баҳолай олиши;

- бадий асардаги энг ёркин бадий ташбехларни ўз нутқида қўллайдиган даражада ўзлаштириши;
- ўқитувчи кўмагида бадий асар замиридаги яширин маънони англаши, сўзни ҳис этиши;
- қўшиқ, топишмоқ, мақол, масал, афсона, ривоят, асотир (миф), эртак, латифа, рубоий, адабий дoston сингари адабий жанрлар ҳақида дастлабки маълумотларга эга бўлиши;
- шеър, шеърый нутқ, табиат лирикаси, сифатлаш ҳақида ибтидоий тушунчаларга эга бўлиши ва бадий асарлар таҳлили жараёнида билганларини қўллашга уриниб кўриши;
- ўз ҳаётини, хатти-ҳаракатларини ижоди ўрганилаётган адабларнинг ҳамда бадий асар қаҳрамонларининг ҳаёти, хатти-ҳаракатлари билан солиштириши ва муайян хулосалар чиқара олиши;
- лирик асарларда акс этган шоирона туйғу ҳақидаги тасаввурларини ифодалай олиши;
- бадий асарлардаги ёркин образлар ва ташбехлар ҳақида фикр билдира олиш;
- турли ҳажмдаги бадий матнни ёд билиши ва уларни ифодали ўқий олиши;
- мусиқа асарларини тинглаш ва ундаги товушлар уйғунлиги ҳамда ҳиссиёт ифодасини илғай олиши;
- ранг тасвир асарлари замиридаги бадий жозибани, ранглар уйғунлиги ва хилмахиллигини кўра олиши;
- исталган ҳаётий ҳодиса юзасидан ижодий иншо (ҳикоя) ёза олиши;
- адабиёт дарсларида ўзлаштирган назарий билимларини китобхонлик амалиётига эркин татбиқ эта олиши;
- ўзи ёки ўртоқлари тушган мураккаб вазиятга бадий асарларнинг қаҳрамонлари нуктаи назаридан баҳо бериши ва ўзларининг хатти-ҳаракатларига бадий асар қаҳрамонларидан маънавий асос топишга уриниши;
- адолат, ростгуйлик, раҳмдиллик, миллат, тантилик, жасорат, ватанпарварлик, миллатпарварлик, инсонпарварлик, муҳаббат, мақсадга интилувчанлик, фидойилик сингари инсоний фазилатлар ҳақида бадий асарларга таянган ҳолда муайян тасаввурларга эга бўлиши ва ўзларида ҳам шундай ҳислатларни тарбиялашга интилиши;

- адабий жанрлар ҳақида тушунчага эга бўлиши ва назарий билимларидан таҳлил жараёнида фойдалана олиши;
- ўхшатиш, кучим, мажоз, ҳажвия, кулги, муболаға сингари тасвир воситалари ҳақида бадиий матнга таянган ҳолда фикрлай олиши;
- энг мураккаб инсоний туйғулар ва ҳиссий кечинмалар хусусида ҳаётий тажрибаси ҳамда бадиий асарлар тасвирини қиёслаган ҳолда фикр юритишга, хулосалар чиқаришга одатланиши;
- адабий, адабий-иждодий ва эркин мавзулардаги иншоларга хос хусусиятларни билиши ҳамда исталган йўналишларда иншо ёза олиши;
- бадиий тимсолларнинг фалсафий, илоҳий, тасаввуфий ва ҳаётий асосларини аниқлай олиши ҳамда таҳлил жараёнида улардан фойдалана билиши;
- бадиий тимсоллардаги фидоийлик, жувонмардлик, дардкашлик сингари туйғуларга ўз кечинмалари, тажрибаларидан келиб чиқиб, муносабат билдириши;
- бадиий матн таркибидаги истиора, ийҳом, рамз, мажоз сингари бадиий санъат турларини аниқлаш ва уларни вазифасини тушунтира олиши;
- тасаввуф фалсафасига хос асосий тушунчаларни изоҳлаши ва ўз ҳаётига ана шу талаблар орқали ёндошиб кўриши;
- синфдан ташқари ўқилган асарларни луғатлар, қомуслар ёрдамида мустақил таҳлил қила олиши;
- ижтимоий тузум ва бадиий адабиёт муносабатини тушунтира олиши;
- бадиий асарлар ва бадиий тимсолларни энг муҳим хусусиятларига кўра гуруҳлантириши ҳамда шу гуруҳларнинг асосий белгиларини кўрсата олиши;
- ҳар қандай бадиий асарга, аввало, эстетик ҳодиса тарзида ёндоша олиши;
- ўзи ва ўзгаларнинг туйғулари ҳамда кечинмаларини синчковлик билан кузата олиши, энг нозик сезгиларни ҳис этишга ўзини одатлантириши лозим.

Қўйилган талаблар асосида ўқувчиларнинг билим ва малака тайёргарлигини мустаҳкамлаш ҳамда назорат қилиш мақсадида

дарс давомида дарсликдаги савол-топшириқлардан унумли фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Дарслик ва дарслик-мажмуаларда берилаётган савол топшириқлар маълум маънода ўқитувчи учун ҳам , ўқувчи учун ҳам умумий йўлланма вазифасини бажаради. Ўқитувчи мазкур савол-топшириқларга асосланиб ўқувчиларнинг мавзу (бадий, илмий, илмий-методик матнлар) юзасидан ўзлаштирган билимлари, кўникма ва малакалари даражасини аниқлайди, умумий билим ва тушунчаларни чуқурлаштиришга йўллайди.

Маълумки, дарслик ва дарслик-мажмуа материаллари умумий маънода ўқув таҳлили орқали ўрганилсада, ўз мазмунига кўра шартли равишда илмий таҳлил, методик таҳлил, дидактик таҳлил каби таҳлил турларидан фойдаланишни тақозо этади. Илмий таҳлил асосан назарий материалларга оид бўлиб, шунга йўналтирилган савол-топшириқларда қўйидаги мақсадлар назарда тутилади:

- мавзунинг ҳар томонлама чуқур ўзлаштирилиши
- бадий асарларнинг адабий-назарий тушунчалар воситасида илмий жиҳатдан тўғри таҳлил қилиниши;
- дарслик материалларини ўрганишда қўшимча манбаларга мурожаат қилиниши;
- ўқувчи хулосасининг лўнда, аниқ ва мукамал баён этилишининг назорат қилиниши ва ҳоказо.

Н.Каримов ва У.Норматовлар қаламига мансуб умумтаълим мактабларининг 5-синф учун «Адабиёт» дарслик-мажмуасидаги¹ «Широқ» афсонаси хусусида, «Афсоналар ҳақида», «Рубойи ҳақида», Қозокбой Йўлдошев етакчилигидаги гуруҳ томонидан 6-синф учун тайёрланган «Адабиёт» дарслик-мажмуасидаги² «Адабий эртак», «Саргузашт асар ҳақида», «Рамзий образ» каби қатор илмийназарий мақолалар мазмун-моҳиятига кўра асосан илмий таҳлил асосида ўрганилгандагина кўзланган самарани бериши мумкин.

Методик таҳлилга доир савол-топшириқларда қўйидаги масалалар назарда тутилади:

¹ . Каримов Н. , Норматов У. Адабиёт. 5синиф учун дарслик–мажмуа. Т. : Ёзувчи. 2001.

² . Йўлдошев Қ. Ва бошқалар. Адабиёт. 6-синф учун дарслик–мажмуа. Т. : Ғ. Ғулом номидаги нашриётматбаа ижодий уйи. 2003.

- ўрганилаётган мавзу мазмунининг тўла ўзлаштирилиши;
- мавзу мазмунига кўра кўргазмали куруллардан фойдаланиш;
- ўқувчиларнинг билим ва тушунчаларини аниқлаш;
- ўқувчиларнинг ёш ва индивидуал хусусиятлари, адабиёт предмети ва айни мавзуга қизиқиши;
- ўқув материали мазмуни.

Шуни ҳам айтиш керакки, методик таҳлил дарсликлардаги бўлимлар юзасидан берилган сарҳисоб мавзуларни ўргатишда яхши самаралар беради. Масалан, Н. Каримов бошлиқ гуруҳ томонидан умумтаълим мактабларининг 9-синф учун яратилган «Адабиёт»³ дарсилигидаги «Халқ оғзаки ижодидан» бўлимидаги «Халқ достонлари ва уларнинг турлари», «XX аср адабиётидан» бўлимидаги «Реализм», «Ижтимоий ва интим лирика» каби назарий мақолалар умумлаштирувчилик хусусияти туфайли методик таҳлил воситасида ўрганилиши мақсадга мувофиқдир.

Методик таҳлил давомида ўқувчиларнинг адабий-эстетик карашлари, образли тафаккурини янада ривожлантириш масалаларига катта эътибор қаратилади.

Дидактик таҳлил таълим самарадорлиги ва уни белгиловчи коидаларнинг ўқувчилар томонидан қай даражада бажарилишини аниқлашга ёрдам беради.

Адабиёт дарсларида ўқувчилар фаолиятини бошқариш дидактик вазифа саналади. У ёки бу мавзунини ўрганиш жараёнида савол-топшириқлар воситалари ўзаро таъсир кўрсатиш ўқитувчини ҳам, ўқувчиларни ҳам ўйлашга ўргатади. Бу эса ўқувчиларни адабий-назарий билим, тушунча, кўникма ва малакаларни эгаллашга ўргатади. Дидактик таҳлилда қуйидаги масалалар ҳисобга олинади:

- ўқитувчи баёнининг ўқувчилар онгига тўла етиб бориши;
- барча ўқувчиларнинг дарсга онгли ва фаол муносабатда бўлишлари;
- таълимнинг янги педагогик технологиялари ва интерфаол усуллардан фойдаланиш;
- ўқувчиларнинг берилган савол-топшириқларни мустақил бажаришига эришиш;

³ . Каримов Н. ва бошқалар. Адабиёт. 9-синф учун дарслик. Т. : Маънавият. 2002.

Адабиёт дарсларида ўқувчилар ўзлаштиришининг онглилиги тубандаги масалаларга боғлиқ:

- баён этиладиган материалларнинг ўқувчилар томонидан тушунилиши;
- янги ўтиладиган мавзунинг олдинги мавзу билан узвий боғлиқлиги;
- ҳар бир тушунчанинг ўқитувчи томонидан қисқа ва тушунарли ифода этилиши;
- ўқувчиларнинг фаол иштирокида хилмахил мустақил ишларни бажариш;
- дарсни маълум бир тизимда олиб бориш.

Тушунилиши мураккаб бўлган матнлар юзасидан бериладиган савол-топшириқларни изохли ўқиш, лугат устида ишлаш, синонимлардан унумли фойдаланиш масалаларига қаратилиши ўқувчиларнинг фаоллигини оширади. Шу жараёнда ўзи ўзлаштирган билимларни қўллаши натижасида ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш қобилияти шакллана боради.

Ҳар қандай фаннинг тарбиявий аҳамияти фақат ўқувчиларнинг ақлигагина эмас, балки қалби ва ҳис-туйғусига ҳам таъсир кўрсатгандагина таълим-тарбия уйғунлигига эришиш мумкинлиги методика илмида аллақачон ўз исботини топган ҳақиқатдир. Бу борада адабиёт дарсларида дидактик таҳлилдан фойдаланиш, шубҳасиз, ўзининг ижобий натижаларини беради.

Адабиёт дарсларида дидактик таҳлилни қўллаш орқали, биринчидан, ўқувчилар қўйилган масалани ўрганишга тайёрланади, иккинчидан, дарслик ва дарслик-мажмуаларидаги бадиий, илмий ва илмий-методик матнлар устида ишлаш, қўшимча адабиётлардан фойдаланиш малакаларини эгаллай борадилар, учинчидан, адабий-назарий тушунчаларни амалда қўллаш ҳамда ўзлари бажарган мустақил ишларидан тўғри хулосалар чиқаришга ўрганадилар.

УМУМИЙ ЎРТА ТАЪЛИМ ЎҚУВ ДАСТУРИ АСОСИДА МУСТАҚИЛ ИШЛАРНИ ТАШКИЛ ЭТИШ

Адабиёт фани юзасидан ўқув дастури Қ.Йулдошев, У.Норматов, Н.Каримов, Б.Қосимов, А.Каттабеков, Қ.Хусанбоева, Н.Ғуломовалар томонидан тузилган.

Мазкур ўқув дастури «Умумий ўрта таълимда адабиёт ўқитиш концепцияси» ва «Умумий ўрта таълимда «Адабиёт» дастурлари

учун давлат таълим стандартлари» сингари расмий ҳужжатларга таяниб яратилган. Дастур Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлиги томонидан тасдиқланган таянч ўқув режасига асосланган бўлиб, адабий таълим учун ҳар бир синфга ажратилган соатлар миқдори нуктаи назаридан ҳам амалдаги ўқув дастуридан кескин фарқ қилади. Чунончи, мазкур таянч ўқув режасига кўра VI синфда адабиёт дарсларига аввалгидек ҳафтасига уч соат эмас, балки икки соатдан вақт ажратиш кўзда тутилган.

Табиийки, қўлимиздаги ўқув дастурида ҳам шу ҳолат ҳисобга олинган. Эндиликда IX синфда «Адабиёт» тизимли курс сифатида ўқитилмаслиги кўзда тутилган. Негаки, умумий ўрта таълимни яқунлаш босқичи бўлган IX синфда адабиёт ўқитиш ҳам муайян тугаллик касб этиши зарурдир. Бунинг учун кўп асрлик миллий адабиётимизнинг энг сара ва бугунги кун ўқувчилари туйғусига тез ҳамда самарали таъсир кўрсата оладиган намуналарни умумий ўрта таълимнинг турли синфларига имкон қадар кўпроқ киритишга ва уларни мақсадга мувофиқ тарзда жойлаштиришга эътибор қаратилди.

Адабиёт инсоннинг маънавий дунёсини шакллантириш ва ахлоқий киффасини белгилашда энг самарали таъсир кўрсатувчи санъат туридир.

Мактаб ўқув предмети сифатида адабиётнинг ўзига хослиги шундаки, унинг ўрганиш объекти сўз санъати намунаси бўлмиш бадиий асарлардир. Мактабда адабиёт ўқитишнинг бош мақсади соғлом эътиқодли, ўзга инсоннинг туйғуларини англайдиган, ўткир ҳиссиётли, юксак дидли, ахлоқан баркамол, ақлан етук, ўз хатти--ҳаракатларига масъул бўла оладиган комил шахснинг маънавий дунёсини шакллантиришдан иборатдир.

Мактабда адабиёт ўқитишнинг вазифалари ўқувчиларда бадиий адабиётга меҳр уйғотиш уларни бадиий асарларни ўқийдиган, тушунадиган ва таҳлил эта оладиган, ўз фикрларини оғзаки ёки ёзма тарзда тўғри ҳамда эркин ифодалай оладиган қилиб тарбиялашдан иборатдир.

Мактаб адабий таълимнинг мақсад ва вазифалари адабиёт предметининг мазмунини белгилайди. Миллий ва жаҳон адабиётининг бадиий юксак намуналари ҳамда ўқиладиган асарларни тушуниш ва таҳлил қилиш малакаларини шакллантириш учун зарур бўлган назарий маълумотлар адабиёт предметининг мазмунини ташкил этади.

«Кадрлаш тайёрлаш миллий дастури» да ёшларни маънавий баркамол қилиб шакллантиришга алоҳида эътибор берилиши зарурлиги таъкидланган.

Бунга адабиёт дарсларида сўз санъатининг эстетик табиатидан келиб чиқиб, иш кўрилгандагина эришиш мумкин бўлади. Мазкур дастурда синфда ўрганилиши лозим бўлган асарлар фақат бадий қимматга қараб сараланмасдан, улар ўқувчиларнинг ёши, руҳий имкониятлари ҳамда ақлий ривожланиш даражаларини ҳам ҳисобга олган ҳолда жойлаштирилади. Унда бадий матн устида ишлаш адабиёт ўқитишдаги энг асосий машғулот эканлиги кўзда тутилган. Матн устида ишлаш жараёнида ўқувчиларнинг ёш хусусиятлари, тафаккур даражалари, руҳий ривожланиш босқичларининг ҳолатларини ҳисобга олиш йўллари белгиланади.

Адабиёт дарсларида бадий асарлар ўқитувчи ёки ўқувчилар томонидан, кўпинча, тўлиқ, баъзан парча ҳолида ўқилиши ва фақат матнга таянган ҳолда таҳлил қилиниши лозим. Бадий асарлар бевосита ўқувчиларнинг ўзлари томонидан идрок этилишига катта эътибор берилиши керак.

Ўқитувчи ўқитишга эмас, балки уни ўқимаса туролмайдиган руҳий-педагогик ҳолатга келтиришга уриниши лозим.

Адабиёт ўқитувчилари бадий асар таҳлилининг ранг-баранг усулларида фойдалана олишлари керак. Ўқитувчи муайян асар таҳлили юзасидан синфдаги барча ўқувчиларнинг бир хил хулоса чиқаришига интилмаслиги лозим. Айни бир бадий ҳодисадан ўқувчиларнинг турлича эстетик-ахлоқий маъно топишларига имкон бериш керак. Ўқитувчи бирор бадий асарни таҳлил қилишда муайян синфдаги ўқувчиларнинг ривожланиш даражалари, руҳий ҳолатлари, шунингдек, асарнинг таъсирчанлик хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда, иш кўриши зарур. Таҳлилда асосий эътибор асарнинг эстетик қимматини кўрсатишга, асар бадийлигини таъминлаган омилларни идрок этишига қаратилиши лозим. Пухта ва чуқур эстетик таҳлилгина ўрганилаётган асарнинг ўқувчилар ҳиссиётига таъсирини таъминлайди.

Адабиёт предметининг тарбиявий-маърифий вазифалари ҳамда ўқувчиларнинг ёш хусусиятларидан келиб чиқиб, умумий ўрта таълим мактабларининг V-IX синфларида адабиётни шартли икки босқичга бўлиб ўрганиш кўзда тутилади. Босқичлар орасида мантиқий изчиллик, давомийлик ва узлуксизлик бўлишини таъминлашга эътибор қаратилади.

V-IX синфларда (биринчи боскич) халқ оғзаки ижоди, ўзбек, қардош, туркий ва жаҳон адабиётининг айрим намуналарини ўрганиш ҳамда ўқувчиларни ўрганаётган асарларни таҳлил этишга, асарларнинг жанр хусусиятларини аниқлашга, ўқувчиларда ўрганилаётган бадиий асарлар ҳақидаги фикрларни раво ва таъсирчан баён қилиш малакаларини такомиллаштиришга алоҳида аҳамият берилди. Бу ёшдаги ўсмирларнинг руҳий-жисмоний хусусиятларидан келиб чиқиб, ўрганиладиган бадиий асарлар болаларнинг диққатини тортадиган ва уларда муайян инсоний фазилатларни шакллантиришга хизмат қилиши мумкин бўлган мавзулар атрофига бирлаштирилади. Мазкур боскичда адабиёт предметининг вазифалари ўқувчиларда бадиий асарга барқарор қизиқиш уйғотиш, ифодали ўқиш малакаларини шакллантириш ва адабий асарни чуқурроқ тушунишга ёрдам берадиган даражада назарий маълумотлар беришдан иборатдир.

Ҳар бир синф адабий таълимдаги материаллар ўз таъсир руҳи, услубий яқинлиги, мавзуи, тил хусусиятлари, жанр ранг-баранглигига кўра жойлаштирилган. Бутун боскич давомида материалларни жойлаштиришда соддадан мураккабга томон бориш тамойилига амал қилинди. Шунингдек, ўқувчиларда миллий адабиётнинг кўлами ҳақида умумий тасаввур ҳосил қилишга ҳам эътибор қаратилган.

Барча матнлар махсус рухлар атрофига бирлаштирилади. VIII-X синфларда (иккинчи боскич) асосий эътибор ўқувчиларда миллий адабиётнинг яхлит эстетик ҳодиса эканлиги ҳақида муайян тасаввур ҳосил қилишга қаратилади. Бу боскичда адабий материаллар хронологик тартибда жойлаштирилган. Лекин мактаб адабиёт курсида ўрганиш учун адабий жараёнда эстетик қиммати билан алоҳида ҳодиса бўлган асарларгагина жой ажратилган. Адабиётнинг тарихий тараққиётини ўрганишга эмас, балки турли даврларда турли халқларининг вакиллари томонидан яратилган мумтоз бадиий матнлар ёрдамида ўқувчиларнинг руҳиятини шакллантиришга маънавий оламини таркиб топтиришга эътибор қаратилган. Дастурда бадиий асарлар ижтимоий ҳаётнинг иллюстрацияси, унга эстетик илова эмас, балки ўзига хос қонуниятлар асосида ривожланувчи санъат ҳодисалари эканлиги эътиборга олинди. Шу боис, одатда ижтимоий воқеликнинг тадрижий тараққиётини изоҳлашга хизмат қилувчи шарҳли (обзор) мавзулар миқдори сезиларли камайтирилган.

Иккинчи босқичда ўқувчиларга адабиёт назарияси бўйича бир мунча чуқурроқ маълумотлар берилиши кўзда тутилган. Адабиёт назарияси бўйича ўқувчилар эгаллаган билимлар ўрганилаётган бадиий асарларни тушуниш ва таҳлил этиш учун етарли даражада бўлишга эътибор қаратилган.

V-VI синфларда адиблар ҳаёти ва ижод йўлини ёритишга хизмат қиладиган маълумотлар жуда кам ўрин эгаллайди. Бу хилдаги маълумотлар миқдори VII синфдан, бошлаб кўпайиб боради ва IX синфга келиб, жиддий салмоқ касб этади. Ижодкорларнинг таржимаи ҳолини ўрганиш, биринчидан, уларнинг синфда таҳлил этиладиган асарларини чуқурроқ тушунишга ёрдам беради. Иккинчидан, ёзувчи шахсиятидаги ибратли ахлоқий сифатлар мисолида ўқувчиларни тарбиялашга хизмат қилади.

Мазкур дастурда жаҳон адабиётининг энг сара намуналарини ўрганишга алоҳида эътибор қаратилади. Бу асарларни ўрганиш миллий адабиётимиз умумжаҳон адабий жанрининг узвий бир бўлаги эканлигини аңлатиб туради, айти вақтда ўқувчиларимиз маънавиятининг дунёдаги энг нодир санъат намуналари воситасида шаклланишига эришилади. Ўқитувчи жаҳон халқлари адабиёти билан ўзбек адабиёти орасидаги ўзаро яқинликка ижодий алоқага эътиборни қаратиши ва улар тараққиётидаги умумийликка, бинобарин, ўзбекларнинг дунёдаги бошқа миллатлар руҳияти билан ўқувчиларнинг диққатини жалб этиши зарур.

Дастурда V-VI синфларда мустақил ўқиш учун ажратилган асарларга бир қадар эътибор қаратилади. Бирор ёзувчининг дарсида ўрганилган асаридан ташқари бошқа асарларини ўқишни тавсия этиш ўқувчиларни мустақил ўқишга ўргатиш воситаларидан бири ҳисобланади. Ўқитувчи мустақил ўқишга тавсия этилган асарлар юзасидан вақти-вақти билан синфда суҳбат ўтказиб туриши мақсадга мувофиқдир. Агар адабиёт ўқитувчиси зарур деб ҳисобласа, мустақил ўқиш учун берилган адабий материалларни дастурдаги исталган асосий материал ўрнини ўташи ҳам мумкин. Шунини ҳисобга олиб, дастурда V-VI синфларда мустақил ўқишга тавсия этиладиган бадиий асарлар ҳам кўрсатилган.

Адабий таълимда синфдан ташқари ўқиш алоҳида аҳамиятга эга. Чунки синфдан ташқари ўқиш орқалигина болаларда бадиий асар мутолаасига қизиқиш қатъийлашади, бадиий дид шаклланади, уларнинг мустаҳкам эътиқодли, покиза ахлоқли, баркамол маънавиятли шахслар бўлишига эришилади.

Бадиий адабиётга яқинлик синфдаги машғулотлар билангина тугамаслиги керак. Ўқитувчилар, имкон қадар бир қанча асарларнинг синфдан ташқари ўқувчиларнинг бўш вақтлари ҳисобига эришишлари ва ўқилганлар юзасидан ҳар ўқув чорагида камида бир марта ялпи суҳбат ўтказиб туришлари лозим. Синфдан ташқари ўқишни уюштиришда ўқитувчи ташаббускор бўлмоғи, янги пайдо бўлган ўзига хос ва бадиий юксак асарларни ўқувчиларга тавсия этишдан чўчимаслик даркор. Синфдан ташқари ўқилган янги асарлар ўқувчиларни ижодкорликка ундайди, бугунги воқелик туғилган ҳаётини саволларга жавоб топишга ўргатади.

Ўқув дастурида ҳар бир синфда бажариладиган оғзаки ёзма иш турлари ҳамда миқдори кўрсатиб ўтилган. Бу иш турлари бадиий асарларни ўрганишдан келиб чиқади ва бадиий асарларни таҳлил этишга ёрдам беради. Улар ўқувчиларни мантикий ва образли фикрлашга ўргатади, уларнинг тасаввур олами ва эстетик ҳиссиётларини ривожлантиради, бадиий асарларни таҳлил қилиш малакасини шакллантиради. Шунингдек, оғзаки ва ёзма ишлар катта маърифий аҳамиятга эгадир. Бу ишларни бажаришда ўқувчиларнинг ўзбек тили предмети бўйича эгаллаган билимлари кўникмага, кўникма малакага айланади. Саводли ёзма нутқ шаклланади.

Дастурда адабиёт бўйича ўқувчиларнинг билим, кўникма ва малакаларига қўйиладиган талаблар ҳар бир синф бўйича алоҳида кўрсатилган. Бу талабларда ўқувчиларнинг ёш хусусиятлари, ўрганилаётган асарларнинг таълимий педагогик жиҳатлари ҳисобга олинган. Ўқувчилар билими, кўникма ва малакаларини аниқлашга бўлган талабларда асосий эътибор бадиий матннинг санъат асари сифатидаги ўзига хослигини тушунилишига қаратилган. Бу талабларда ДТС кўрсаткичларидан юқоридагиларга эътибор қаратилади.

Мазкур ўқув дастурида ҳам адабиёт ўқитувчиларининг ташаббускорлигини уйғотиш, эркин фикрлашга имкон яратиш ҳамда адабий таълимда ўлкашунослик материалларидан фойдаланишга имкон бериш мақсадида ҳар бир синфдаги адабий материалларнинг 1015 фоизини маҳаллий минтақа талаби, ўқитувчи ва ўқувчиларнинг истакларига мувофиқ тарзда исталган адабий сиймонинг исталган бадиий юксак асари билан алмаштириш мумкинлиги ҳисобга олинган. Бунда ўқитувчи

Ўрганиш зарур деб ҳисоблаган, лекин дастурда кўзда тутилмаган асарни йиллик мавзулар режасига киритиши ва унинг қайси асар ўрнига тавсия этилаётганини кўрсатиши кифоя қилади. Дастурда зарурат тақозоси билан адабий мавзуларни ўрганишга ажратилган соатлар миқдори ҳам ўзгартирилиши мумкинлиги кўзда тутилган.

Мактабда адабиёт ўқитишнинг дарс шаклидан ташқари факультатив машғулотлар, адабий кечалар, адабий баҳслар, ижодий учрашувлар, тўгарак машғулотлари, адабий монтажлар, адабий кўргазмалар, адабий саёҳатлар, китобхонлар анжумани сингари бир қанча шакллари ёрдамида иш кўриш мумкинлиги кўзда тутилган.

Мазкур ўқув дастурида сербўёқ ўзбек назмини теран англаш учун таҳлил этиладиган шеърлар, имкон қадар ёд олиш лозимлиги кўзда тутилган. Шу боис ёдланиши зарур бўлган асарлар руйхати берилган. Бадиий матнни ёд олишни талаб қилиш эстетик ва маърифий аҳамиятидан ташқари, ўқувчилар хотирасини мустаҳкамлаши жиҳатидан ҳам фойдалидир. Хуллас, дастурда мустақил фикрли, туйғулари гўзалликка бой, бадиий сўзни англайдиган ва ундан таъсирланадиган, хур руҳли шахсларни шакллантириш учун зарур бўлган тадбирлар силсиласи тавсия этилган.

УЗЛУКСИЗ ТАЪЛИМ ТИЗИМИДА ЎҚИТИЛАДИГАН ФАНЛАР МАЖМУАСИГА МОС ЎҚУВ АДАБИЁТЛАРИНИНГ ТУРЛАРИ

Умумий ўрта таълим Давлат таълим стандартлари талаблари асосида умумий ўрта таълим мактабларида умумтаълим фанлари ва чуқурлаштириб ўқитиладиган фанларни ташкил этади.

Узлуксиз таълим тизимидаги ўқитиладиган фанлар мажмуасига доир ўқув адабиётлари қуйидагилардан иборат бўлиши керак: дарсликлар, ўқув қўлланмалари, методик қўлланмалар, маълумотлар банки, маълумотлар тўплами, ҳар хил типдаги луғатлар.

Адабиёт фанида умумтаълим мактаблари учун яратилган дарсликлар Давлат таълим стандартлари, ўқув дастури, услубияти ва дидактик талаблар асосида яратилган. Дарсликларда миллий истиклол ғоялари сингдирилган, адабиёт фанининг мавзулари тўлиқ ёритилган. Ҳар бир дарсликда ўқув материалларини пухта ўзлаштириш учун савол ва топшириқлар берилган.

Адабиёт фанидан узлуксиз таълимнинг умумий ўрта таълим стандартлари талаблари асосида ўқув қўлланмалари ҳозиргача чоп этилмаган. Ўқув қўлланмалари дарсликни қисман тўлдирувчи адабиёт фани дастури бўйича, айрим боб ва бўлимларни кенг тарзда ёритишга ёки амалий машғулотлар ечимига мўлжалланган ўқув адабиёти бўлиши зарур.

«Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»ни руёбга чиқаришнинг иккинчи босқичида бу каби ўқув қўлланмалари адабиёт фанининг энг мураккаб ва долзарб соҳалари юзасидан тузилиши мақсадга мувофиқ эди. Дарслик муаллифлари юқоридаги талаблар юзасидан материалларнинг дидактик хусусиятларини ҳисобга олиб тузган бўлсалар, бу манба бутун синф бўйича машғулот олиб борадиган ўқувчиларга мўлжалланган. Синфда эса иқтидорли ва истеъдодли, шунингдек, бадий ижодга ва адабиётшунослик кизикувчилар учун адабиёт фанида бир неча туркум ва йўналишларда дарсликка илова тариқасида адабиёт фанининг барча бўлимлари юзасидан ўқув қўлланмаларининг тузилиши мақсадга мувофиқдир. Чунки ўқувчиларнинг адабиёт фани манбаларини ўрганишларига кизиқишларини ҳисобга олиб, уларнинг мумтоз адабиёт бўйича, ҳозирги давр адабиёти бўйича, бадий асарларнинг таҳлили юзасидан, адабиётшуносликнинг назарий масалалари ва шу каби соҳаларга мўлжаллаб ўқув қўлланмалари чоп этилса, адабиёт фани юзасидан мустақил равишда билим олишлари, шунингдек, дарсликдаги савол-топшириқларни бажаришда атрофлича маълумотларга эга бўлишлари мумкин бўлади. Ўқувчиларнинг савол ва топшириқлар устида ишлашларини кузатганимизда ўқувчиларнинг фикрлаш қобилиятларининг дарслик даражасидан четга чиқиш ҳоллари, бошқа манбаларни излаш каби ҳолатларга дуч келдик.

Демак, Давлат таълим стандартлари талабларига жавоб берадиган, фанларнинг йўналишлари юзасидан ўқув қўлланмаларининг яратилиши ҳозирги куннинг муаммоси бўлиб қолади.

Узлуксиз таълим тизимидаги умумий ўрта таълим адабиёт фани бўйича тавсия этиладиган ўқув адабиётларидан яна бири методик қўлланмадир. Методик қўлланмаларнинг бир қанча турлари мавжуд. Бу қўлланмалар ўқитувчилар учун мўлжалланган бўлиб, унда дарснинг мақсади, дарс ўтиш воситалари ва улардан фойдаланиш усуллари, дарснинг мазмуни, амалий машғулотлар,

ўқувчиларнинг мустақил таълим олишлари, қўшимча топшириқлар ва бошқалар ҳақида тавсиялар баён қилинади.

Адабиёт ўқитувчилари учун ўнлаб, ҳаттоки, юзлаб методик қўлланмалар нашр этилган. Уларнинг аксарият кўпчилиги ҳозирги талабга жавоб бермайди. Чунки ушбу қўлланмалар шўро ҳукумати мафкураси тазйиқи остида ёзилган дарсликлар асосида олиб бориладиган машғулотларни ўтишда фойдаланиш учун мўлжалланган. Масалан, «Адабиёт дарсларида мустақил ишлар» номли методик қўлланма ўқувчиларни ҳозирги замон руҳида тарбиялашга салбий таъсир этиши мумкин. Адабиёт фанининг моҳиятига тўғри келмайдиган «Ленин Смолнийда», В. Маяковскийнинг «Совет паспорти ҳақида» каби асарларига дидактик ва методик ишланмалар берилган. Бу каби манбаларни истёъмолдан чиқариш зарур. Тўғри, айрим методист олимларимиз бу манбаларда айрим илғор ғоя ва фикрлар бор дея, улардан ижодий фойдаланиш концепцияси ялғари суради. Булардан ижодий фойдаланишнинг мутлоқо имконияти йўқ. Ҳозирги пайтда улар таълим услубига эмас, таълим мазмунига ҳам путур етказадилар. Жаҳон таълим тизими талабига жавоб берадиган илғор педагогик технология талабларида ҳеч қандай ифодасини топмаган манба сифатида бу кабиларни тавсия этиш салбий ҳолат ҳисобланади.

Методик қўлланмалар ҳам ўқув қўлланмалардан фарқи равишда, ўқувчиларга тавсия этиладиган дидактик ва методик масалаларни ҳал этишга қаратилиши лозим. Бу каби ўқув адабиётларини ҳам оптимал вариантларини яратиш долзарб масала. Методик қўлланмалар кўпинча дарслик ва дарслик мажмуаларда берилган савол топшириқлар бўйича тузилгани маъқул. Дарсликдаги савол ва топшириқлар юзасидан ишларнинг турлари, йўналишлари, хусусиятлари аниқ белгиланмаган. Методист олимларимиз ҳам, тажрибали ўқитувчиларимиз ҳам бу масалада мукамал фикр билдирганлари йўқ. Шунинг учун ҳисобга олиб савол ва топшириқлар устида олиб бориладиган ишларнинг тури жуда ҳам кўп. Шуларнинг ҳар бири йўналиши юзасидан методик қўлланмалар яратиш имкони бор. Келажакда методист олимларимиз ва тажрибали ўқитувчиларимиз адабиёт фани юзасидан савол-топшириқлар бўйича олиб бориладиган мустақил ишлар ҳақида методик қўлланмалар яратишига ишонамиз.

Маълумотлар тўплами бу ҳам давлат таълими стандартлари талаблари асосида тавсия этиладиган ўқув адабиёти тури. Маълумотлар тўплами фойдаланишга қулай шаклда яратилган, таълим йўналишини ўзлаштиришга қаратилган, исбот талаб қилмайдиган маълумотлар, шунингдек, илмий, ижтимоий-сиёсий, маданий ва бошқа соҳалардаги маълумотлардан ташкил топган. Маълумотлар тўпламига адиблар, уларнинг ёзган асарлари, асар қаҳрамонлари ҳақидаги маълумотларни киритиш мумкин. Умумий ўрта таълим мактаблари ўқитувчилари учун бу тартибдаги ўқув адабиёти яратилмаган. Ўқувчилар билан олиб бориладиган кузатув ишларимизда ўқув адабиётининг бу турига нисбатан эҳтиёж катта эканлигини аниқладик. Чунки, ўқувчи савол ва топшириқлар дарслик, ўқув қўлланмасидан етарли маълумотлар топа олмаганидан кейин маълумотлар тўпламига мурожат қилишлари муқаррардир.

Маълумотлар банки бу ҳам давлат таълими стандартлари талаблари асосида тавсия этилган ўқув адабиёти туридир. Маълумотлар банки ахборотлашган компьютер технологияларининг имконияти ва воситалари асосида яратилган, статик ва динамик режимда тузилган, товуш ва рангтасвирлар билан таъминланган, катта ҳажмдаги ахборотларни бера оладиган ва уларни турли кўринишларда: жадвал, диаграмма, гистограмма, матн, расм, ўқув жараёнида ўз устида мустақил ишлаш ва ўз билимини назорат қилиш учун қулай маълумотлар тўпламидир.

Ўқув адабиётининг бу туридан адабиёт дарсларида янги педагогик ва ахборот технологияларини тўлиқ қўллаш имкониятига эга бўламиз. Компьютерлар асосида адабиёт фанидан ташкил этиладиган дарсларда кўпинча биз дидактик материалларнинг тайёр ҳолдагисини ўрганиш, шунингдек, улар бўйича тузилган тестлардан фойдаланишни амалда қўллаб келмоқдамиз. Ахборот технологиялари асосида таълим жараёнини ташкил этишда маълумотлар банкидан фойдаланиш, биринчидан, ўқувчиларнинг вақтини тежайди, иккинчидан, ўқувчилар берилган қўшимча матнлардан фойдаланиш имкониятига эга бўладилар.

Адабиёт фани ўқитишда кўпинча ўқув лугатларидан фойдаланиш яхши самара беради. Адабиёт фани юзасидан ўнлаб илмий – дидактик адабиётлар яратилган:

1. В.Раҳмонов «Ўзбек классик адабий асарлари учун қисқача лугат». Тошкент. «Ўқитувчи», 1983йил.

2. Ж.Лапасов «Мумтоз адабий асарлар ўқув луғати». Тошкент «Ўқитувчи» 1994 йил.

3. Б.Ҳасанов «Алишер Навоий асарлари учун қисқача луғат», «Адабиётшунослик терминлар луғати» кабиларни шулар жумласига киритишимиз мумкин.

Бу яратилган луғатлардан ўқувчилар асар мазмунини тушунишга, мустақил равишда асарларни ўқиганда, ёхуд матнда нотаниш сўзлар учраганда фойдаланадилар.

Адабиёт назариясидан топшириқларни бажаришда «Адабиётшунослик терминлари луғати»дан фойдаланадилар. Лекин бу яратилган луғатлар алфавит тартибида бўлиб, ўқувчиларни манбалар билан ишлашда етарли маълумотларни бермайдилар. Юқорида келтирилган учта луғат ҳам мумтоз адабий асарларни ўрганишга мўлжалланган.

Ҳозирги адабий асарларни ўқиганда, ўқувчилар нотаниш сўзларга дуч келадилар. Улар учун луғат яратилмаган. Ўқув луғатларини яратиш ишлари бошқа фанларга нисбатан адабиёт фанида бир мунча яхши олиб борилган. Лекин бу яратилган луғатлар тўлиқ ўқув лексикографияси талабларига жавоб бермайди. Луғатлар фақат алфавит тартибида тузилмайди, аксинча, тематик жойланиш юзасидан ҳам идеографик луғатлар, ривожланган мамлакатлар амалиётида синовдан ўтган луғатлар тузиш мумкин. Масалан, Франция Республикасида ўқув лексикографияси бўйича юқори кўрсаткичларга эришилди. Ларус типигаги луғатлардан ташқари «Универсал ўқув луғати» яратилган бўлиб, бунда бир қанча энциклопедик маълумотлар бошқа фанларга оид маълумотлар ҳам берилган. Умумтаълим мактаб ўқувчиси бу луғат билан камида 45 йил шуғулланади. Маълумотлар бирини бири тўлдиришга хизмат қилади.

Адабиёт фани бўйича ҳам ташкилий тузилиш жиҳатдан лексикографик талабларга жавоб берадиган луғатлар яратилганида, ундаги мазмун ва материалларнинг танланиши Давлат таълим стандартлари талабига жавоб кайтариши керак. Юқорида қайд этилган маълумотлар айнан дарсликда (назарий маълумотлар шаклида) ҳам, луғатда ҳам берилади. Луғат дарсликни тўлдиради. Ҳозирда мавжуд луғатларда маълумотлар қисқароқ берилган. Луғат деганда-икки тилли таржима луғатини тушунмаслик керак. Луғат ўқув адабиётлари ичида энг мукамал, кенг маълумот берадиган манба бўлиши зарур.

САВОЛ ВА ТОПШИРИҚЛАР АСОСИДА МУСТАҚИЛ ИШЛАРНИ ТАШКИЛ ЭТИШНИНГ УМУМДИДАКТИК ТАМОЙИЛЛАРИ

Дидактиканинг адабиёт ўқитиш методикаси билан алоқадорлиги бир неча йўналишларда амалга ошади.

Биринчидан, дидактик тамойилларнинг адабиёт ўқитиш методикасида қўлланишидир. Булардан бири таълимнинг тарбиявий таъсири масаласи ҳисобланади. Адабий материаллар туркий манбаларнинг илк давридан, яъни Урхун-Энасой ёдгорликларидан, то ҳозирги кунгача мавжуд манбалар воситасида ўқувчиларни Ватанга муҳаббат руҳида тарбиялашга хизмат қилади.

Иккинчидан, бадиий асарларни адабиёт предмети доирасида ўрганиб, берилган матнларни адабиёт назарияси асосида таҳлил этиш, адабиётшунослик фани асосида ўқувчилар дунёқарабини ўстиришга ёрдам беради.

Учинчидан, адабий таълим воситасида ўқувчиларнинг нутқ маданияти шакллантирилади. Масалан, Алишер Навоий асарларини ўрганиш жараёнида буюк шоир дунёқараши асосида ўқувчиларнинг нутқий кўникмалари ривожланади. Улар Навоий ишлатган иборалар, айниқса, ҳикматлардан ўз нутқида ўринли фойдаланадилар.

Тўртинчидан, ўқувчилар адабий мавзуда, адабийиждий мавзуда, эркин мавзуларда иншо ёзганларида уларнинг дунёқараши кенгаяди, шахсий фазилатлари такомиллашади, ҳаётий йўналишлари ривожланади.

Дидактика билан адабиёт ўқитиш методикаси алоқадорлигининг иккинчи йўналиши таълим методлари билан боғлиқ. Дидактик адабиётларда таълим методларининг таснифи берилган. Улардан репродуктив, тизимлилик, изланувчанлик, муаммоли таълим каби методларидан ҳар бири ўзига хос хусусиятларга эга бўлиб, дарснинг мақсади, ўрганиладиган материалларнинг мазмунига кўра танланади.

Мактабда ўқитиладиган барча ўқув предметлари учун умумий бўлган дидактик тамойиллар ўқитишда назария билан амалиётнинг узвий алоқада бўлишини фан бўлимлари орасида ўзаро боғлиқликни таъминлайди. Мазкур тамойилларнинг бир қисми ўқувчи фаолиятига боғлиқ бўлса, иккинчи қисми ўқитувчига

боғлиқ. Масалан, фаоллик, изчиллик, онглилик тамойиллари ўқувчилар фаолияти билан боғлиқ бўлса, дарснинг ташкил этишдаги кўргазмалилилик илғор педагогик ва ахборот технологияларидан дастурлаштирилган таълим (компьютер дастури)дан, шунингдек, кўшимча адабиётлар ва маҳаллий тарихий манбалардан фойдаланиш каби масалалар ўқитувчининг касбий-илмий фаолиятига боғлиқ. Шунинг учун ҳам адабиёт дарсларида интерфаол методларидан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Интерфаол методларнинг шакл ва йўналишлари турлича. Дидактика ва методикага оид адабиётларда уларнинг илмий талқини турлича берилмоқда.

Юқорида тилга олинган умумдидактик, умумметодик тамойиллардан ташқари адабиёт ўқитиш методикасининг қуйидаги тамойилларини кўрсатиш мумкин:

1. Адабий асарларни илмий жиҳатдан ўрганиш ва мустақил фикрлаш тамойили.

2. Бадиий асар тилини ўрганиш орқали ўқувчиларнинг нутқ малакаларини шакллантириш тамойили ва ҳоказо. Қуйида уларнинг айримларига тўхталамиз:

Илмийлик тамойили. Мазкур тамойилни қўллаш орқали ўқувчиларга ҳозирги адабиётшуносликда ўз тасдиғини топган, илмий жиҳатдан исботланган маълумотлар берилади. Ўқитувчи фаннинг энг сўнгги ютуқлари асосида дарсликдаги барча мавзуларни ўзаро боғлиқликда изоҳлайди. Масалан, дарсда эртаклар ўрганилса, ўқувчилар эртакларнинг ўзига хос хусусиятлари тўғрисидаги назарий маълумотлар билан ҳам танишадилар. Дарсликнинг шу бобидан сўнг берилган савол ва топшириқлар асосида ўрганилган материаллар умумлаштирилади, тўлдирилади ҳамда янги дидактик манбалар асосида ўқувчилар ўзлаштирган билимлар бойитилади, мустаҳкамланади.

5-синф «Адабиёт» дарслик мажмуасидаги¹ «Эртаклар ҳақида», «Рубоий ҳақида», «Ҳикоялар ҳақида», «Афсоналар ҳақида», «Бадиий асарнинг миллийлиги ҳақида», «Қасида ҳақида», «Характер ҳақида» каби назарий материалларни илмийлик тамойили асосида ўрганиш улардан олдин ўрганилган бадиий асарларнинг жанр хусусиятлари билан уйғунлаштирилган ҳолатда

¹ . Каримов Н., Норматов У. Адабиёт. 5-синф учун дарслик мажмуа. Т. : Ёзувчи. 2001.

олиб борилади. Шу тариқа ўқувчиларга адабиётшуносликдан дастлабки назарий маълумотлар берилади. Бу эса шу ёшдаги ўқувчиларнинг илмий дунёқарашили адабий-эстетик тафаккурини, мантикий фикрлаш малакасини шакллантиришга ёрдам беради. Таникли психолог Э.Ғозиевнинг фикрича, айтиш мумкин «ўқувчилар учун мустақил билим олиш, ижодий фикр юритиш, ўзини ўзи бошқариш, англаш, баҳолашга имконият яратилган. Ўсмирлар ёшида болаликдан катталиқ ҳолатига етиш жараёни содир бўлади. Булар, аввало, таълим жараёнида рўй беради: янги ахборотларни, баён қилиш шакли, услуби ва усуллари ўсмирларни қониқтирмай қўяди. Ўсмир энди зарур ўринларни мантикий хотира ва тафаккурга суянган ҳолда ўзлаштиришга ҳаракат қилади»².

6-синф «Адабиёт» дарслик-мажмуасида илмийлик тамойили асосида ўрганиладиган назарий маълумотлар бир мунча мукамаллиги билан ажралиб туради. Ўқувчиларни дарслик-мажмуадаги «Адабий эртак», «Саргузашт асар ҳақида», «Рамзий образ ҳақида», «Бадий асар тили», «Бадий асарда кулги», «Рубоий ҳақида», «қитъалар ҳақида», «Шеърини нутқ ҳақида», «Латифа ва аския ҳақида», «қисса жанри ҳақида» каби қатор материаллар орқали муайян адабий-назарий тушунчалар билан қуроллантириш кўзда тутилган. Лекин, дарслик ва дарслик-мажмуаларда берилаётган назарий тушунчалар ҳамда уларнинг ўқувчилар томонидан ўзлаштирилиши талабга жавоб берадими?. Биз савол-топшириқлар билан боғлиқ айтиш мумкин юзасидан Навоий шаҳридаги 11,2 мактабларнинг 5 «Б», 6 «А», 6«Б» - синфларида дарслик-мажмуалардаги назарий маълумотлар бўйича синов-тажриба ишларини ўтказганимизда ўзлаштириш даражаси 55% ни ташкил этди. Айрим ўқувчиларнинг ҳатто назарий маълумотлар ҳақида умумий тасаввурга эга эмаслиги маълум бўлади. Бу эса бадий асарни тушуниш, ундаги нафосатни англаш, идрок қилишда ғоят муҳим аҳамиятга молик. Ўқувчиларнинг адабий-назарий тушунчаларини шакллантириш ҳамон адабий таълимнинг оғрикли нуқталаридан бири бўлиб турганини кўрсатади.

Кези келганда шуни ҳам айтиш керакки, дарслик ва дарслик-мажмуаларидаги назарий материалларнинг берилишида қатъий ва изчил тизим сезилмайди. Ҳар ҳолда 5-синф дарслик-мажмуасида

² . Ғозиев Э. Психология. Т. :Ўқитувчи, 1994, 133-134бетлар.

«Рубоий ҳақида» маълумот берилгани ҳолда 6-синф учун дарслик-мажмуасида бошқа адабий-назарий тушунчалар келтирилиши мумкин, ҳатто зарур ҳисоблансада, яна «Рубоий ҳақида» маълумот тавсия қилинишини ижобий баҳолаб бўлмайди.

Маълумки, назарий маълумотлар ўқувчиларнинг «Адабиёт назарияси» бўйича эгаллаши керак бўлган бўлимлар силсиласини ташкил этади.

Олий ўқув юртига кирувчилар учун синовларни топширган абитуриентлар жавобларининг таҳлили шуни кўрсатадики, ўқувчиларнинг адабий-назарий тушунчалари даражаси паст кўрсаткични ташкил этади. Бу ҳол мазкур муаммога мактаб таълимида жиддий эътибор қаратишни тақозо этади.

Ушбу таълим муаммосини ижобий ҳал этишни фақат дарслик ва дарслик-мажмуаларида назарий маълумотларнинг берилиши билангина изоҳлаш тўғри бўлмайди. Чунки ҳар бир бадиий асар таҳлилини назарий тушунчаларсиз ўтказиб бўлмайди. Айни шу ҳолат асар таҳлиliga доир савол-топшириқлар устида ҳам жиддий ижодий ишлашни тақозо этади.

Қ.Йўлдошев ва Б.Қосимовларнинг 7-синф учун «Адабиёт» дарслик-мажмуасида¹ қуйидагича назарий маълумотлар берилган.

«Бадиий адабиётсўз санъати», «Бадиий образ ҳақида тушунча», «Шеър санъатлари» (ташҳис, муболаға, талмех, иштиқоқ, тазод, ирсоли, масал, тажнис, қофия), «Ташбеҳ ва унинг турлари», «Чистон», «Вазн», «Кўчим ҳақида», «Бадиий адабиёт турлари», «Лирика ҳақида», «Табиат лирикаси». Мазкур назарий маълумотлар асосида ўқувчилар адабиёт фанидан назарий маълумот олиб, илмий тушунчалари кенгайиб дунёқараши шакллана боради.

8-синф «Адабиёт» дарслик мажмуасида² берилган «Давр, ижодкор ва адабиёт», «Ишқий қаҳрамонлик дostonлари», «Нома жанри ҳақида», «қофия», «Тарихий роман ҳақида», «Ғожеа жанри ҳақида», «Роман шакллари», «Комедия ҳақида», «Маснавий ҳақида» «Туюқ ҳақида» «Мусаммат ҳақида» каби ўқувчиларнинг илмий тафаккурини ўстиришга қаратилган бадиий адабиётнинг лирик, эпик ва драматик турлари, уларга мансуб бўлган адабий

¹ Йўлдошев Қ., Қосимов Б. Адабиёт. 7-синф учун дарслик – мажмуа. Т.: Ўқитувчи. 2000 й.

² Каттабеков А., Йўлдошев Қ., Болтабоев Х. Адабиёт 8-синф учун дарслик–мажмуа.Т.: 2001 й.

жанрларга доир етакчи хусусиятлар таҳлилига оид маълумотлар берилган.

Умумий ўрта таълим мактабларининг 9-синф «Адабиёт» дарслигида¹ «Рухиятни шакллантириш воситаси», «Халқ дostonлари ва уларнинг турлари», «Таносиб», «Хусни таълил», «Лафф ва нашр», «Тажнисли ва тажниссиз туюқ», «Тасаввуф ва тасаввуфий истилоҳлар», «Ташҳис», «Ғазал ва мусамман», «Реализм», «Ижтимоий ва интим лирика», «Табиат лирикаси», «Роман», «Бадий адабиётда руҳий таҳлил», «Лирик қаҳрамон образи», «Перипетия», «Нома жанри», «Трагик образлар ва ҳаёт ҳақиқати», «Бадий ғоя ва пафос» каби назарий маълумотлар келтирилади. Улар гарчи бадий адабиётнинг сўз санъати сифатидаги тушунчаларни қамраб олган бўлсада, айрим етишмовчиликлар ҳам йўқ эмас. Жумладан, жуда бўлмаганда ҳикоя, кисса, масал, ҳажвий асарлар тўғрисида тушунчалар берилмаганлигини оқлаб бўлмайди.

Умумдидактик тамойилларнинг ядросини ташкил этувчи илмийлик тамойили ўқувчиларга фақат адабиёт дарсларидагина адабиётшуносликка доир назарий маълумотларни ўрганиш асосида амалга ошмасдан, балки ўрганилаётган бадий асарлар мазмунидаги илмий ҳақиқатларни аниқлаш, уларда акс этган тарихий саналар ва ҳужжатларни изоҳлаш ҳамда шу каби бошқа манбаларни ўрганишда ҳам қўл келади. Негаки бадий асарларда халқ ҳаётининг турли қирралари: удумлари, анъаналари, турмуш тарзи бадий сўз ва образлар воситасида ифодаланар экан, уларнинг туб моҳиятини илмийлик тамойиллари асосидагина ўрганиш мумкин.

Масалан, «Умид», «Гирдоб» романлари мазмунидаги пахта селекциясига оид илмий хулосаларни ўқувчи мактабда ўрганадиган «Ботаника» фани ютуқлари билан боғлайди. Жумладан, табиат, тиббиёт, физика, кимё ва бошқа соҳаларда эришилаётган ютуқлар ҳам бадий образларнинг ўзига хос кураш ва интилишлари мисолида ўқувчи онги ва тафаккурига киради.

Адабий-назарий илмий тушунчаларга ҳар қандай бадий асар таҳлилида мурожаат қилинишини ҳеч ким инкор қилмаса керак. 9-синфда «Алпомиш» дostonини ўрганишда ўқувчи халқ

¹ Каримов Н ва бошқалар. Адабиёт. 9-синф учун дарслик. Т.: Маънавият. 2002 й.

достонларининг илмий таснифи, халқ оғзаки ижодига мансуб асарлардаги анъанавий ифода унсурлари, достонда тилга олинган қўнғирот уруғига мансуб аҳолининг Сурхондарё вилояти ҳудудида истиқомат қилиши, унинг этник таркиби, ҳудудий ва демографик хусусиятлари, шунингдек, Қўнғирот уруғининг Республикамиздаги бошқа ҳудудларда, масалан, Қорақалпоғистон Республикаси билан боғлиқ этнонимлар хусусиятини ҳам ўзлаштира боради.

Демак, бу ерда ўқувчи асар билан танишиш ва уни таҳлил қилиш орқали топонимия, этнография, лингвистика ва бошқа фанларга алоқадор дастлабки илмий тушунчаларни эгаллайди. «Алпомиш» достонида «минг қадамдан танга пулни» ўқ ёй ёрдамида уриш мусобақаси орқали ўқувчилар шу даврда танга пулларнинг мавжудлиги хусусида илмий тушунчаларни эгаллайди.

Савол-топшириқлар асосида ўқувчиларнинг илмий тафаккурини ўстиришда адабий-назарий тушунчаларни луғат дафтарига ёздириш муҳим аҳамият касб этади. Чунки дарсликлардаги савол-топшириқлар тўлиқ дидактик ва методик талабларга жавоб беришини тақозо этади.

Юқорида кўриб чиққанимиздек, ўқувчиларининг илмий тафаккурини фақат адабиётшуносликка оид дарсликлардаги «Назарий маълумотлар» асосида эмас, балки фанлараро боғланиш юзасидан ҳам шакллантириш мумкин экан. Шунинг эътиборига олиб, луғат дафтарининг иккинчи бир йўналишини адабиётшуносликка алоқадор бўлган терминлар изоҳли луғати деб юритса мақсадга мувофиқ бўлар экан.

Ўқувчи «Алпомиш» достонидаги халқ қаҳрамонларини бошқа манбаларда ҳам ўрганиши мумкин, лекин этнография, топонимия, лингвистика, нумизматика фанлари билан алоқадорликни бошқа достон ва фольклор асарларида ўрганиш имкониятига эга бўлмайди. Чунки бошқа асарлар сюжети ва мазмунида бу каби манбалар бўлмаслиги мумкин. Шу сабабдан ҳам ҳар бир бадиий асарнинг ўз илмий хусусияти мавжудлигини адабиёт ўқитувчиси теран англаши зарур.

Ўқувчиларнинг савол ва топшириқлар асосида мустақил билим олишларида тизимлилик тамойиллари.

Умумтаълим мактабларининг адабиёт дастурлари, дарслик ва дарслик-мажмуалари мантиқан тизимлилик тамойили асосида

тузилган бўлиб, изчил дидактик ва методик талабларга жавоб бериши талаб қилинади.

Адабиёт ўқитишда тизимлилик ва изчиллик тамойиллари адабиёт предмети ва барча бўлимларини муайян тартибда ўрганишга, ўқувчиларнинг билим олиш ва мантикий фикрлаш фаолиятини яхшилашга хизмат қилади. Бундан ташқари, ўзлаштириш жараёнини ҳам енгиллаштиради. Шу нуқтаи назардан ҳам Давлат таълим стандартлари, адабиёт ўқув дастури ва адабиёт дарсликларини яратишда ушбу тамойилларга амал қилинади.

Адабий таълим жараёнида тизимлилик ва изчиллик тамойиллари таҳлилда асосий эътибор ҳар бир дарсликнинг бўлимлари орасидаги, ҳатто дарсликлараро узвийлик, тизимлилик муаммоларига қаратилади.

Таҳлилимиз объекти сифатида тавсия этилган 5-синф «Адабиёт» дарслиги қуйидаги тизим асосида яратилган.

«Ҳикматлар дурдонаси» бобида мақоллар ва ибратли ҳикоялар, Имом ал-Бухорий «Ҳадис»ларидан намуналар, «Эртақларнинг сеҳрли олами» бобида «Уч оғайни ботирлар», «Ойгул билан Бахтиёр», Шукруллонинг «Умр ҳақида эртақ» лари ўрин олади.

«Афсоналар садоси» бобида Миркарим Осимнинг «Тўмарис», «Широқ» афсоналари, шунингдек, Чингиз Айтматов ва Мақсуд Шайхзодаларнинг асарлари ўрин олган.

«Мумтоз адабиётга саёҳат» бобида ўқувчилар Алишер Навоий, Захириддин Муҳаммад Бобур, Муқимий, Саъдий Шерозий асарларидан олинган парчалар билан танишди.

«Болаликнинг беғубор олами» бобида эса А.Қодирий, Ғ.Ғулом, Ойбек, Миртемир, У.Носир, Ў.Ҳошимов, Антуан Сент Экзюпери «Ватанни севмоқ иймондандир» бобида эса Фитрат, Э.Воҳидов, А.Орипов, Х.Даврон, Н.Думбадзе асарлари билан таништирилади.

Мазкур дарслик-мажмуанинг ҳар бир боби охирида жаҳон адабиёти дурдоналаридан намуналар берилган. Бу намуналар ҳам ўзбек адабиёти асарлари каби ҳар бир бобда хронологик мазмун ва сюжет доирасида бирбирига мос келади. Улар орасидаги умумийлик ва фарқли жиҳатлар савол-топшириқлар мазмунида ўз аксини топган.

Дарслик-мажмуадаги «Афсоналар ҳақида» ги назарий маълумотда Миркарим Осимнинг «Тўмарис», «Широқ» афсоналари Чингиз Айтматов романлари таркибидаги афсоналар сюжети билан қиёсий ўрганилади.

Дарслик-мажмуадаги савол-топшириқларда ҳар бир бобнинг ўзидан кейинги боб билан мантикий боғланиши акс этган.

«Бола учкур ҳаёл соҳиби» бобида Жанни Родари, Худойберди Тўхтабоев, Чингиз Айтматов, Жонатан Свифт асарларидан олинган парчалар 6-синф ўқувчиларининг тафаккур қобилятларини ўстиришга қаратилган. Мазкур асарлар мазмун мундарижасига доир савол-топшириқлар «Кечаги кун сабоқ» бобида Абдулла Қаххор, Эркин Воҳидов, Одил Ёқубов, Ўткир Ҳошимов, Зулфия, Саид Ахмад асарлари юзасидан келтирилган савол-топшириқлар билан ички алоқадорликка эга.

«Сўзда ҳикмат бор» бобида Алишер Навоий, Рабғузӣй, Гулҳаний, Зоҳир Аълам, Абай асарларидан олинган парчалар билан танишган ўқувчилар ҳикматлар дурдонасининг ранг-баранглиги ҳамда уларнинг бир йўналишда кетма-кетлик асосида эканлигига, бадий сўзнинг сеҳри образлиги билан боғлиқлигига катъий ишонч ҳосил қилади.

Умумтаълим мактабларининг 7-синф «Адабиёт» дарслик-мажмуасидаги материаллар ҳам тизимлилик ва изчиллик тамойиллари асосида жойлаштирилган.

«Халқ оғзаки ижоди» бобида «Равшан» дostonидан, «Ўзбек адабиёти тарихи» бобида Атоӣй, Алишер Навоӣй, Турди Фароғӣй, Махмур, Жаҳон Отин, Увайсий каби адибларнинг асарларидан парчалар ҳамда уларнинг илмӣй назарӣй таҳлили берилган. Шунингдек, шеър санъатлари, ташбеҳ ва унинг турлари, чистон, вазн ҳақида ҳам тегишли даражада маълумотлар келтирилган. Уларнинг барчаси савол-топшириқлар билан таъминланган.

Мазкур савол-топшириқларнинг катта қисми асар матни устида ишлаш орқали жавоб беришни тақозо қилади. Ҳар қандай асар моҳиятини ўзлаштириш матн билан танишишдан бошланиши назарда тутилса, дарслик-мажмуада берилган савол-топшириқларнинг айнан шу нуқтаи назардан тузилганини сезиш қийин эмас.

Дарслик-мажмуа биргина «Равшан» (дostonдан парча) дostonи юзасидан 36 та, у ҳақидаги адабий-назарӣй тушунчалар бўйича 6 та савол-топшириқ тавсия этилган. Бизнингча, уларга тегишли жавоб тайёрлаш 7-синф ўқувчиси тугул фольклоршунос тадқиқотчидан ҳам бир неча соатлар вақт талаб қилади. Шундай ҳолда ўқувчи қандай қилиб бунинг уддасидан чиқа олади деган савол туғилади. Савол-топшириқларнинг кўплиги, маълум маънода

мураккаблиги (масалан, 32-савол: «Достон қаҳрамоннинг: «Азиз бошинг оёғимга тенг эмас...», деган эътирофида манманлик туйғуси кучлими ёки миллий ифтихор ва ўзбеклик ғурури? Фикрингизни матнга таяниб асосланг»; 35-савол: «Достонда акс эттирилган воқеаларга оддий ҳаётий ҳодисалар баёни тарзида эмас, балки қарамақарши эътиқодлар кураши кўрсатилган манзаралар тарзида ёндашиб, сўнг уларга муносабат билдириш» (38-39-бетлар) ўқитувчидан савол-топшириқларни ўқувчиларга танлаб топширишда юксак педагогик маҳорат талаб этади. Масаланинг мушкуллиги шундаки, кўпчилик ўқитувчилар дарсликлардаги барча савол-топшириқлар бажарилиши шарт деб тушунишади, у ўқувчилар томонидан амалга оширилмаганидан сўнг эса ҳафсалалари пир бўлади.

Юқорида қайд қилинганидек, савол-топшириқларда таҳлил қилинаётган асарнинг мазмунмундарижасигина эмас, балки ўқувчиларнинг ёш хусусиятлари ҳам албатта инобатга олинмоғи зарур. Афсуски, айрим ўринларда бу ҳақиқатга амал қилинмаган. Жумладан, «Халқ оғзаки ижодидан» бобидаги савол-топшириқларида (36-39-бетлар) «Авазнинг қизини Равшанга муносиб кўрмаслигига сабаб нима деб ўйлайсиз? Фикрингизни матнга таяниб тушунтириш» дейилади. Бу топшириқда ўқувчи Равшанни Авазнинг қизи Гулнорга уйлантириш учун Гўр ўғлининг Авазлар хонадонига бориши, бўлиб ўтган воқеалар ривожини, улар ўртасидаги ғайри табиий муносабатлар сабабини еттинчи синф ўқувчиси жуда қийналиб топади.

Катта бир парчани, яъни салкам икки-уч-бетлик матнни бир топшириқ доирасида ҳал этиш «фикрингизни матнга таяниб тушунтириш» каби топшириқларнинг берилиши матндаги мантиқий изчилликни очиб беролмайди. Эътибор берилса, савол-топшириқларнинг ҳар иккаласида ҳам фикр билдириш талаб қилинмоқда. Ўқувчи фикр билдириш учун матннинг ўзигина эмас унинг тағ заминидаги маъно юзасидан ҳам мустақил мулоҳазага эга бўлиши керак.

Бизнингча «фикр» тушунчаси ҳар иккала топшириқда ҳам (36-бет) «фикр билдириш» ва «фикрингизни матнга таяниб тушунтириш» каби жумлалар орқали оппозитив тавталогияга йўл қўйилган.

Дарслик-мажмуанинг бошқа савол-топшириқларида ҳам мантиқий изчилликка риоя қилинмаган ўринлар бор. Масалан,

«Халқ оғзаки ижодидан» боби юзасидан тузилган 36 та савол «Равшан» достони ҳақида. Иккинчи топшириқдаги биринчи уч топшириқ «халқ достонлари»нинг умумий тавсифига тааллуқли ва кейинги 46топшириқлар яна бевосита «Равшан» достонини назарий жиҳатдан таҳлил қилишга қаратилган.

Демак, дарслик ва дарслик-мажмуаларда ўқувчилар ўзлаштириши зарур бўлган, билимлар тушунчалар юзасидан тузиладиган савол-топшириқларда ўқувчиларнинг ёш хусусиятлари, билим даражалари қатъий ҳисобга олиниши, илмийлик, мантиқий изчиллик, тизимлилик каби таълимий-дидактик тамойилларга риоя этилиши тақозо қилинади.

Дарслик-мажмуада «Халқ оғзаки ижодидан» боби билан «Мумтоз адабиёт» боби ўртасидаги мантиқий изчиллик ва тизимлиликни таъминловчи биронта ҳам савол ва топшириқларнинг йўқлиги адабиёт ўқитувчисидан бу борада жиддий изланишни тақозо этади.

Мумтоз адабиёт намуналари билан халқ оғзаки ижодига мансуб асарлар сюжетида, характерлар талқини-ю қаҳрамонларнинг лирик кечинмаларида ҳам ўхшашлик ва фарқлар бўлиши зарур. Чунки бошқа соҳаларда бўлгани каби бадиий адабиётда ҳам мотив ва мотивация жараёнлари жуда фаол иштирок этувчи жараёнлар ҳисобланади. Афсуски, бу ҳақда ҳам дарслик-мажмуада бирорта умумлаштирувчи савол-топшириқ берилмаган.

Ўқувчиларга дарслик-мажмуадаги боблар ва боблараро мутаносибликни таъминловчи савол-топшириқлар берилиши албатта бадиий асарлар таҳлилида марказий ўринлардан бирини эгаллаши зарур. Назаримизда савол-топшириқлардаги сиёсий тавтологик хусусияти бор жумлаларни назарий, дидактик ва методик жиҳатдан такомиллаштиришга тўғри келади.

Дарсликка таҳлилий бадиий материаллар билан назарий маълумотлар орасидаги боғлиқликни аниқлашга ҳамда адабий жанрларнинг қиёсий таҳлилини амалга оширишга қаратилган савол ва топшириқларни киритиш мақсадга мувофиқдир.

8-синф «Адабиёт» дарслик мажмуасида¹ бадиий асарлар ва уларнинг таҳлили билан бирга адабиётшуносликка оид назарий маълумотларнинг берилиши илмийназарий, дидактик ва методик

¹ Каттабеков А., Йўлдошев Қ., Болтабоев Х. Адабиёт 8-синф учун дарслик –мажмуа. Т.: Ўзбекистон, 2001 й.

жиҳатдан тизимлилик ва изчиллик тамойилларига амал қилинганидан далолат беради.

Жумладан, «Халқ оғзаки ижоди» бобида «Кунтуғмиш» достони ҳамда ишқий қаҳрамонлик дostonлари ҳақида назарий маълумотлар келтирилади. «Кунтуғмиш» достони юзасидан тузилган савол-топшириқлар 46 та бўлиб, уларнинг барчасида асосий эътибор ўқувчиларга дoston ҳақидаги маълумотларни янада чуқурроқ тушунтиришга қаратилган.

Мазкур савол-топшириқларни шартли равишда уч гуруҳга бўлиш мумкин. Биринчи гуруҳга абадий қаҳрамонлар характерини тадқиқ қилиш орқали тарбиявий мақсадга қаратилган савол-топшириқлар киради. Бундай савол-топшириқларда қаҳрамонларнинг феълатворлардаги ижобий ва салбий жиҳатларга кўпроқ эътибор берилиши дидактик талаблардан ташқари маънавий камолот билан боғлиқ тарбиявий мақсаднинг ҳам назарда тутилганини кўрсатади.

Масалан, «Кунтуғмишнинг болалик чоғи ва кўрган тарбияси ҳақида сўзлаб беринг», «Буврахон зуғумига Холбеканинг берган жавоби қиз табиатидаги қандай сифатларни намоён этади, деб ўйлайсиз?», «Кунтуғмиш таърифига кампирнинг айтган гапларини диққат билан ўқиб чиқинг. Қаҳрамон қиёфасини кўз олдингизга келтиришга уриниб кўринг» каби савол-топшириқлар ўқувчиларни бевосита қаҳрамонлар характерини тадқиқ қилишга ва улардан тегишли хулосалар чиқаришга чорлайди.

Иккинчи гуруҳ савол-топшириқлар ўқувчиларни мустақил тафаккур юритишга ундайди. Масалан, «Холбекани кўндириш учун Сангар подшоси кўрган чорани қандай изоҳлайсиз?», «Машуқасидан хабар топган Кунтуғмишнинг синглисидан рухсат олишни сўраб, унинг ўзига эмас, балки ўзининг йигитларига мурожаат қилганлиги сабабини тушунтириб беринг», «Сангардаги тартиблардан беҳабар Кунтуғмишни хавф-хатардан сақлаш нотаниш кампирга не сабабдан керак бўлди, деб ўйлайсиз», «Кунтуғмишнинг жаллодлар қўлида ўлгунча, қўшиқдан сакраб ўлишга тайёрлигини қандай изоҳлайсиз?» ва ҳоказо. Бундай савол-топшириқлар ўз табиатига кўра мустақил фикрлашни тақозо этади.

Савол-топшириқларнинг учинчи гуруҳини матн устида ишлашга йўналтирилган дейиш мумкин. Масалан, Достондаги «Холбека Кунтуғмишга жой бериб, қўлига бир пиёла қанд чой бериб...» тарзидаги тасвирни изоҳланг». «Подшо бу гапни эшитиб,

уйкуда эди, уйғониб, маст эди, хушёр бўлди, тасвирини изоҳлашга урининг», «Гавҳарни не билсин ушлаган сопол» ифодасини изоҳланг ва унинг дoston қахрамонлари ҳаётига алоқадор жиҳатларини топинг» каби савол-топшириқлар жавоби матн таҳлили орқалигина амалга оширилади.

Дарслик-мажмуанинг «Ўзбек адабиёти тарихидан» деб номланган бобида Юсуф Хос Ҳожиб, Хоразмий, Сайфи Саройи, Лутфий, Алишер Навоий, Нодира каби буюк истеъдод соҳибларининг асарларидан намуналар хронологик жиҳатдан кетмакетликда берилган бўлса, «XX аср ўзбек адабиёти» бобидан ўрин олган А.Фитрат, Ғ.Ғулом, Ойбек, М.Шайхзода, У.Носир, С.Аҳмад, Т.Сулаймон, М.Юсуф, Х.Султонов асарлари ҳозирги замон ўзбек адабиёти ҳақида яхлит тасаввур беришга қаратилган.

Кези келганда шуни ҳам айтиш керакки, ҳар қандай дарснинг ўқувчилар учун жонли ва қизиқарли ўтиши кўп жиҳатдан уларга бериладиган савол-топшириқларнинг маъно мазмуни ҳамда мақсадига боғлиқ. Ҳар бир мавзу ёки бадиий асар юзасидан бериладиган савол-топшириқ ўқувчилар учун тушунарли, аниқ ва лўнда бўлиши талаб этилади. Савол-топшириқлар орқали ўқувчиларнинг диққати марказлаштирилган ҳолда асосий масалага жалб этилса, уларнинг фаоллиги ошади. Натижада улар ҳар бир савол-топшириққа аниқ ва тўғри жавоб қайтаришга ҳаракат қиладилар.

Тадқиқот муаммоси юзасидан олиб борилган синов-тажриба ишлари савол-топшириқларнинг ҳаддан ташқари майдалаб юборилиши дарсларнинг зерикарли бўлишига олиб келишини кўрсатди. Бундай ҳол ўқувчиларни асосий масала бу ёқда қолиб, иккинчи даражали масалалар билан ўралашишига сабаб бўлади. Ўқувчиларни дарсда кўзда тутилган асосий мақсаддан чалғитади, мустақил фикрлашга йўл бермайди.

Айни пайтда савол-топшириқларнинг кўплиги дарслардан мақсадга мувофиқ тарзда унумли фойдаланишга имкон бермайди. Натижада дарс режасида кўрсатилган айрим муҳим масалалар ҳал қилинмай қолиб кетади. Шунингдек, савол-топшириқларнинг анъанавий сўровномалар шаклида «ҳа» ёки «йўқ» тарзда жавоб беришга мўлжаллаб тузилиши ҳам методик жиҳатдан ўзини оқламаслигини унутмаслик керак. Масалан, «Кунтуғмиш» достони юзасидан тузилган «Асар якуни сизни қаноатлантирадими?», «Кунтуғмишнинг кизни кўргандаги ҳолати тасвирига

ишондингизми?», «Замонкул қандай одам?», каби саволлари диалогик нутқни юзага келтириши билан ажралиб туради.

Бизнинг ҳисобкитобларга қараганда, «Кунтуғмиш» достони юзасидан дарслик-мажмуада берилган 46 та савол-топшириқни тўла бажариш учун энг аълочи ўқувчи ҳам бир неча кун вақт сарфлаши талаб қилинади. Бунинг эса иложи йўқ. Бундай ҳолда ўқитувчи янги педагогик технология асосида гуруҳларга ажратиб савол-топшириқларни тақсимлаши ёки уларни ўзи умумлаштириб тавсия қилиши мумкин.

Ўқитувчи дарслик-мажмуадаги савол-топшириқлар асосида бадиий асар таҳлиliga доир савол-топшириқлар тузишда қуйидаги масалаларни диққат марказида тутиш зарур деб ўйлаймиз:

1. Адабий-бадиий (назарий) матннинг мураккаблиги даражаси .
2. Ўрганилаётган матннинг ҳажми
3. Ўқувчиларнинг ёш хусусиятлари, билим савияси, турмуш тажрибаси.
4. Ўрганиладиган мавзуга дастур бўйича ажратилган ўқув соати.

Профессор В.В.Голубковнинг фикрича, дарс жараёнида бадиий асар таҳлиliga доир бериладиган саволларни ўз хусусиятига кўра қуйидагича уч гуруҳга бўлиш мумкин:

1. Тахминий саволлар.
2. Таҳлилий саволлар.
3. Умумлаштирувчи саволлар¹.

Методист олим ўқувчиларни бадиий асарни мустақил равишда таҳлил қилишга йўналтириладиган саволларни тахминий саволлар деб ва бу хилдаги саволлар асар қаҳрамонлари таркибини, асар қисмларини, сюжет унсурлари ҳам да ёзувчи томонидан илгари сурилган муаммоларини аниқлашга мўлжалланади деб тушунади.

Ўқитувчи маълум бир мақсад кўзда тутилган савол-топшириқлар орқали бадиий асар мутоаласи жараёнида туғилган таассуротларни умумлаштирадилар, бадиий асарларнинг сўз санъати сифатидаги ўзига хос хусусиятларни аниқлашга уриниб кўрадилар. Масалан, 6-синфда Ойбекнинг «Навоий» романини дарс жараёнида таҳлил қилишдан олдин мазкур асар юзасидан ўқувчиларнинг тасаввурларини аниқлаш мақсадида қуйидагича тахминий саволлар тузиш мумкин:

¹ Голубков В.В. Методика преподавания литературы –М.: Учпедгиз, 1962.С.302.

- Ойбекнинг «Навоий» романи қачон яратилган?
- Асарда қандай масалалар тасвирланган?
- Романда иштирок этган асосий қаҳрамонларни сананг.
- Асар воқеалари асосан қаерларда бўлиб ўтади?
- Асар нима учун «Навоий» деб номланади?

Ушбу савол-топшириқлар тарихий романда қўйилган масалаларни аниқлашга, ўқувчиларни асар қаҳрамонлари таркиби, сюжет ва композиция, характерлар эволюцияси хусусидаги илк таассуротларини умумлаштиришга, баъзи бир муҳим муаммоларни номуҳимларидан ажратишга ёрдам беради. Бу хилдаги тахминий савол топшириқлар асар таҳлилидан олдин маълум маънода тайёргарлик босқичини утайди. Лекин адабиёт дарсларидаги барча савол-топшириқларнинг таҳлилий мақсадга йўналтирилишини унутмаслик лозим.

Таникли рус методисти В.Голубков томонидан «таҳлилий саволлар» тарзида тавсифланган иккинчи гуруҳга мансуб савол-топшириқлар бадиий асарнинг умумий мазмунини аниқлаш, асосий қаҳрамонлар характери эволюциясини белгилаш, асар композицияси, сюжет қурилиши ҳамда бадиий тил хусусиятларини таҳлил қилишда яқиндан ёрдам беради. Масалан: 7 -синфда ўрганиладиган А. Қаҳҳорнинг «Ўғри» ҳикоясига доир таҳлилий савол-топшириқларни қуйидаги тарзда тузиш мумкин:

1.А.Қаҳҳорнинг «Ўғри» ҳикояси қачон ёзилган?

2.Ҳикояда қайси давр воқеалари акс этади?

3.Асарнинг бош қаҳрамони бўлган қобил бобо образини, унинг ҳатти-ҳаракатларини ва феъл-атворини қандай баҳолайсиз?

4.Қобил бобо билан бурунсиз элликбоши характерига хос хусусиятларини ҳикоя матнидан мисоллар келтириб изоҳланг.

5.Ҳикоя қаҳрамонларининг портрети ва тилининг ўзига хослигини изоҳланг.

6.Ҳикояда ёзувчи ишлатган халқ мақоллари ва иборалардан намуналар келтиринг.

7.Ҳикоянинг композицион тузилишини аниқланг.

Агар ўқитувчи ушбу саволларни олдиндан тавсия қилса, ўқувчилар «Ўғри» ҳикоясини тўла ва атрофлиқ таҳлил қилишга ўрганадилар.

Учинчи гуруҳ савол-топшириқлари умумлаштирувчилик хусусиятига эга. Улар асарнинг ижтимоий-тарихий, бадиий – тарбиявий моҳиятини очиш, ёзувчи услуби, бадиий маҳорати

қирраларини аниқлашга йўналтирилиши билан ғоят муҳим илмий методик аҳамият касб этади. Шунингдек, бирор ёзувчи ижодининг бошқа ёзувчилар ижодидан фарқли жиҳатларини таққослаб ўрганишда, катта ҳажмли бадиий асарни ёки ёзувчи ижодини тўла ўрганиб бўлгандан кейин такрорлаш ва мустаҳкамлаш дарсларида ҳам умумлаштирувчи савол-топшириқлардан фойдаланиш мумкин.

Ўқитувчи дарсда савол-топшириқларнинг қайси турини қўллагасин, адабиёт предметининг вазифалари ва ўзига хос хусусиятларини ҳамиша диққат марказида тутиши лозим.

Олиб борилган изланишлар жараёнида савол-топшириқлар қуйидаги талаблар асосида тузилса, самарали бўлишига ишонч ҳосил қилдик.

- ўқувчиларни мустақил ва атрофлича фикр мулоҳаза юритишга мажбур қилиши;
- ўқувчиларнинг билим савияси ва ҳаётий тажрибасига мос бўлиши;
- ўқувчиларнинг илмий дунёқараши ва ахлоқий тушунчаларини шакллантиришга хизмат қилиши;
- ўқувчиларнинг бадиий эстетик тафаккурини юксалтиришга ёрдам бериши;
- нутқини бойитиши.

Савол-топшириқлар, одатда, сўроқ, буйруқ ва тасдиқлаш шаклида тузилади. Масалан, «Сиз А.Қаҳҳорнинг қайси асарларини ўқигансиз?», «Синчалак» қиссасининг бош қаҳрамони ким?, «Ч.Айтматовнинг «Оқ кема» қиссасида нима ҳақда гап боради?» саволлари савол-топшириқларнинг сўроқ шаклига мисол бўлса, «Ҳ.Олимжоннинг «Холбуки тун», Чўлпоннинг «Гўзал» шеърларининг ғоявий мазмунини айтиб беринг», «Миртемирнинг «Онагинам» шеъридаги поэтик кўчимлар ҳақида гапиринг» каби топшириқлар буйруқ характерига эга.

Тасдиқлаш маъносидаги савол-топшириқлар асосан дарак гап шаклида яратилади. Масалан, «Чўлпон XX асар ўзбек адабиётининг ёрқин намоёнчаси», «Бобурнома-тарихий меъмуар асар» ва ҳакозо.

Савол-топшириқлар мазмун моҳиятига кўра қуйидаги вазифаларни бажаришга йўналтирилади:

1.Ўрганилган мавзу юзасидан суҳбат ўтказиш, такрорлаш орқали билимларни мустаҳкамлаш.

2.Ўқувчиларнинг билимларини, адабий-назарий тушунчаларини мустақил ўзлаштиришларига ёрдам беради.

3.Ўқувчиларнинг нутқ маданиятини, мустақил фикрлаш қобилиятини юксалтириш.

4.Ўқувчиларнинг фаоллигини ошириш, ўқув-билив кўникма ва малакаларини шакллантириш.

5.Ўқувчиларни ўзаро ишонч, мустаҳкам эътиқод ва жамоатчилик руҳида тарбиялаш.

6.Дастур бўйича ўрганилиши кўзда тутилган мавзунинг атрофлича таҳлил қилиш, таҳлил жараёнида асосий масалага урғу бериш, муҳимни номуҳимдан ажратиш мавзу юзасидан тегишли хулоса чиқариш.

Малумки, дарслик, дарслик-мажмуа ёки ўқитувчининг ўзи тузган ҳар қандай савол-топшириқлар ўрганилаётган матн билан чамбарчас боғлиқ ва асосан ўқувчилар англаши мушкулроқ масалаларга қаратилишини мантиқнинг ўзи талаб қилиб турибди. Амалда аксарият ҳолларда ўртадаги муносибликнинг бузилишини кўриш мумкин. Масалан, 9-синф дарслигидан¹ қуйидаги парчага эътибор бериб кўрайлик: «Халқ дostonлари профессионал санъат тараққиётида, ўзбек халқ маданияти ривожига катта роль ўйнайди. Дostonлар мотивлари асосида «Алпомиш», «Равшан ва Зулҳумор», «Орзигул», «Тоҳир ва Зухро» сингари бадиий фильмлар яратилди». (Изоҳлар муаллифники Х.С) Парчадаги «профессионал санъат тараққиёти», «дostonлар мотивлари» ибораларига ҳар қандай ўрта мактаб ўқувчисининг тушуниши қийин кечиши табиий. Аммо муаллифлар савол-топшириқлар тузишда муносибликка ҳамиша ҳам катъий амал қилишмаган. Шунинг учун баъзи савол-топшириқларда умумийлик, бир хиллик, мавҳумликка йўл қўйилган. Масалан, «Алпомиш» дostonини ўқиб чиқинг ва мазмунини сўзлаб беринг.» (26-бет, бутун бошли дoston мазмунини қачон сўзлаб улгуриш мумкин), «Хайратул аброр»нинг «Ҳамса»даги ўрни ҳақида сўзлаб беринг (43-бет), «Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг адабиётимиз ва маданиятимиз тарихидаги ўрни ҳақида нималар дея оласиз?», «Бобурнинг ижодий мероси ҳақида маълумот беринг», «Бобурнинг шеърий мероси, унинг ғоявий-бадиий жиҳатлари ҳақида нима дея оласиз?», «Бобурнома»

¹ Каримов Н. ва бошқалар. Адабиёт.9-синф учун дарслик.Т.: Маънавият.2002 й.

ҳақида маълумот беринг. Асарнинг адабиётимиз, маданиятимиз тарихидаги ўрни ҳақида сўзлаб беринг (69-бет) ва ҳоказо.

Савол-топшириқларнинг содда-мураккаблигидан қатъий назар, ўқувчилар махсус тайёргарлик кўрадилар. Ўқитувчи ўзининг педагогик тажрибасидан келиб чиққан ҳолда савол-топшириқларни мавзуни ўрганишга киритишдан олдин, ўрганиш давомида ёки мавзу билан танишгандан сўнг бериши мумкин.

Адабий мавзуни ўрганишга киришишдан олдин савол-топшириқлар беришда қуйидагилар талаб қилинади:

1. Матн билан танишишдан олдин савол-топшириқларни синчиклаб ўрганиш .

2. Асар матни билан танишиш жараёнида савол-топшириқлардаги асосий масалаларга диққатэтибор қаратиш.

3. савол-топшириқлардаги масалалар юзасидан тегишли хулосалар чиқаришга тайёргарлик кўриш.

4. Ўрганилаётган асар билан муқаддам ўрганилган асарларни қиёсий таҳлил қилишга тайёргарлик кўриш.

5. Ўқувчиларни ижодий тафаккур қилишга ўргатиш .

У ёки бу мавзуни ўрганиш жараёнида бериладиган савол-топшириқлар кўпроқ диалогик характерда бўлиб, ўқувчиларнинг диққат-этиборини асосий масалага қаратишга ёрдам беради, фаолликка ўргатади, узоқ вақт мулоҳаза юритишни тақозо қилмайди.

Мавзу билан танишгандан сўнг бериладиган савол-топшириқлар ўқувчилардан мулоҳазакорликни, ўз фикрини мантиқий изчиллик ва мисоллар билан далиллашни тақозо этади.

Бунинг учун ўқувчилар савол-топшириқларда баён этилган муаммоларни пухта ўрганиб чиқишлари, матн билан танишиш жараёнида ўзлаштирган билимларини умумлаштириши, муайян тизимга солиши лозим.

Методист олим М.Саидов «Ўзбек мактабларининг 5-синфларида она тили таълими жараёнида тафаккурни ривожлантирувчи ўқув топшириқлари ва улардан фойдаланиш методикаси» номли номзодлик диссертациясида тил таълимига доир айтилган муаммони «ўқув топшириғи» тушунчаси мисолида ёритади.

«Тафаккурни ривожлантиришга хизмат қиладиган ўқув топшириқлари ўқитувчи фаолияти билан ўқувчи фаолиятини бир-бирига боғлайдиган муҳим восита бўлиб, у таълим олаётганни

ўқув жараёнининг субъекти (фаол иштирокчиси)га, ўқитувчини эса шу жараённинг бошқарувчига айлантиради.

Ижодий топшириқ билимларни мустақил эгаллаш эҳтиёжини юзага келтиришда муҳим пойдевордир. Топшириқ ижодий характерда бўлмаса, ўқувчи мустақил билим олишга эҳтиёж сезмайди. Тафаккурни ривожлантиришга хизмат қиладиган ўқув топшириқлари ўз характер хусусияти билан масалага ўхшайди.»¹

Диккат қилинса, тадқиқотчи ўқув топшириқларининг мустақил билим олишга йўналтирилишига алоҳида эътибор бераётганини сезиш қийин эмас. Агар савол-топшириқларда бир оғиз сўз билан тасдиқлаш («ҳа») ёки инкор («йўқ») маъноси ифода қилинса, дарс шубҳасиз, ўқувчилар учун ўта зерикарли ва ихлосни қайтарадиган иш бўлади.

Ўрта умумтаълим мактабларининг «Адабиёт» дарсликлари ва дарслик-мажмуаларидан бунга кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Жумладан, савол-топшириқлардаги каби турғун бирикмалар шаклига кириб қолган қайси чиққан ибораларнинг қайтақайта ишлатилиши ўқувчиларнинг фаоллигини сўндиради.

9-синф «Адабиёт» дарслигидаги «Тасаввуф ва тасаввуфий истилоҳлар» номи назарий маълумотга оид савол-топшириқлар ҳам шунга яқин ҳолат кўзга ташланади. Масалан,

1. Машраб таҳаллусининг маъносини биласизми? (Бу саволнинг қўйилиши битта «таҳаллус» сўзининг маъносини аниқлашга қаратилганини унутмаслик керак.)

2. Машраб тасаввуф адабиётининг вакили деганда, нимани тушунасиз? (Бунда ҳам саволнинг тўлиқ мазмуни «тасаввуф адабиётининг вакили» жумласига жавоб топиш ўқувчини мантиқий ўйлашга жалб этмайди. Чунки ўқувчи тасаввуф ва тасаввуфий адабиёт ҳақида ўтган синфларда назарий ва амалий маълумотларга эга бўлган).

Назарий ва методик жиҳатдан тўғри қўйилган савол-топшириқлар ўқувчиларда мавзунинг ўзлаштириш орқали илмий дунёқарашни шакллантиришга, уларнинг маънавий маданиятини бойитишга хизмат қилади. 9-синф «Адабиёт» дарслигида

¹ . Саидов М. Ўзбек мактабларининг 5-синфларида она тили таълими жараёнида тафаккурни ривожлантирувчи ўқув топшириқлари ва улардан фойдаланиш методикаси. Пед. фан. номз. дисс автореферати. Т.: Низомий номидаги ТДПУ. 2000. 136 бет.

Ч.Айтматов ижоди юзасидан тузилган куйидаги савол-топшириқлар шу жиҳатдан ибратлидир.

1.Чингиз Айтматовнинг XX аср жаҳон адабиёти тараккиётидаги ўрни, хизматлари нималардан иборат?

2.Адибнинг қайси асарларини ўқигансиз? Адиб асарлари асосида яратилган қайси фильмларни томоша қилгансиз?

3. Манкурт ҳақидаги ривоят ёзувчининг қайси асарида келтирилган? Унда қандай ҳикмат ифода этилган?..²

Ушбу саволларга жавоб топиш ёзувчи ижоди юзасидан мантикий изчил фикр юритишни таъминлайди.

Бинобарин, биринчи саволда ўқувчининг Ч.Айтматов ижоди билан қай даражада танишлигини аниқлаш ва шу орқали замонамизнинг улкан адибининг жаҳон адабиётига қўшган ҳиссасини тавсифлаш талаб этилмоқда. Ўқувчи ўтган дарсларда ўзлаштирган маълумотлар асосида мазкур саволга тўла жавоб бериши мумкин.

Иккинчи саволга адиб ижоди билан ўқувчининг танишлиги, унинг асарлар ҳажми, мазмун ва мундарижасини тўлиқ тавсифлаб бериш талаб этилади. Бу саволга ҳам ўқувчи «Адабиёт» дастурида қўйилган минимал талаблар даражасида жавоб қайтариши мумкин.

Учинчи савол ўқувчининг адиб ижоди билан танишлигини конкрет асар мазмуни асосида аниқлаш ва далиллашга қаратилган. Ўқувчи саволга жавоб қайтарар экан, «Асрга татиғулик кун» романидаги манкуртлик ривояти мисолида мазкур тушунчанинг ижтимоий, рухий жиҳатларига алоҳида урғу беради.

Ўқитувчи савол-топшириқларни барча ўқувчиларга баравар бериш ҳам, якка тартибда мурожаат қилиш ҳам мумкин. Ҳадеб илғор ўқувчилардан сўраш методикага бутунлай хилофдир. Чунки шундай йўл тутилганда бўш ўзлаштирувчи ўқувчиларнинг бутунлай ҳафсаласи пир бўлади, бошқаларда эса лоқайдлик ва манманлик иллатларига кенг йўл очилади.

Таълим самарадорлигини оширишга қаратилган савол-топшириқлар устида ишлаш жараёнида турли кўргазмали куроллардан фойдаланиш ҳам ижобий натижа беради. Масалан,

² Каримов Н ва бошқалар. Адабиёт.9-синф учун дарслик.Т.: Маънавият.2002 .234бет.

савол-топшириқлар ёзилган жадваллар, дарс мавзусига оид расмлар, ёзувчиларнинг ҳаёти ва ижоди кўрсатилган плакатлар, фотоальбомлар, мультимедиялар, адабий асар қаҳрамонларининг тавсифномаси, сюжет унсурлари, ёзувчи қўллаган бадий-услубий изланишлар, нутқий тавсифномалар жадвали, ёзувчи яшаган ва ижод қилган жойларнинг жуғрофий ҳаритаси (Масалан, Алишер Навоий, Бобур, Фурқат, Фитрат, Муқимий ва бошқалар).

«Ўқитувчи—деб ёзади методист Н.Ғуломова, ҳар бир асар матни юзасидан дарсликда берилган савол-топшириқлар ёрдамида болаларнинг ҳар бирини ўз даражасида фикрлашга, ҳаётий ёки асар ҳақиқатини унинг таҳлили давомида ўзи кашф этишига имкон яратиш керак... Жўяли саволга қандайдир тушуниб етилмаган теранлик бўлади».

Дарслик ва дарслик-мажмуалардаги ҳамда ўқитувчилар томонидан тузилган қўшимча савол-топшириқлар устида ишлаш юзасидан ўтказилган синов-тажриба ишлари жараёнида шундай хулосага келдики, савол-топшириқлар таълим тизимида у ёки бу фан асосларини чуқур ўрганиш, ўтилган мавзуларни атрофлича ўзлаштириш билан боғлиқ ғоят муҳим дидактик вазифани бажаради. Табиийки, савол-топшириқларнинг бу вазифани бажариши илмийлик, мантиқий изчиллик, узвийлик тамойиллари асосида яратилишига ўқитувчи ва ўқувчиларнинг тайёргарлиги даражасига, ҳамкорлик алоқаларининг яхши йўлга қўйилишига боғлиқ.

Савол-топшириқларнинг ўтилган мавзунини шунчаки қайд қилиш, такрорлаш даражасида бўлиши фан асосларини пишиқ-пухта ўзлаштиришга ғов бўлади.

Таҳлилий ва тахминий савол-топшириқлар ўз мазмун моҳиятига кўра кўпроқ фандаги хусусий муаммоларни ўрганишга йўналтирилса, умумлаштирувчи савол-топшириқлар якуний фикр-мулоҳазаларга таяниши билан ўқувчилар дунёқарашини бойитиш, тафаккурини юксалтиришга ёрдам беради. Ўқувчиларнинг савол-топшириқлар устида мустақил ишлашлари натижасида ўзлаштирган билимлари ишончли бўлганлиги туфайли узоқ вақтлар хотираларидан ўчмайди.

5-синф «Адабиёт» дарслик-мажмуасида¹ келтирилган савол-топшириқлар бадиий асарларнинг умумий мазмуни, сюжети, адабий қаҳрамонлар хатти-ҳаракати, шунингдек, ёзувчининг ҳаёти ва фаолияти, ижод йўли ҳамда ёзувчи қўллаган тасвирий воситалари ва бадиий санъатлар юзасидан бўлиб, жавоблар ҳам шу жараёнда ўз аксини топади.

Савол-топшириқлар ўқувчиларнинг ёш хусусиятлари, билим даражалари бўйича фарқланади. 5-синф адабиёт дарслигидаги савол-топшириқлар юқори синф адабиёт дарсликларидаги савол-топшириқлардан тубдан фарқ қилади. Бу савол-топшириқлар соддадан мураккабга тамойилига асосан синфлар оша чуқурлашиб, мураккаблашиб боради. Таълим тизимидаги бундай изчилик, шубҳасиз дарсликлардаги савол-топшириқларда ҳам ўз аксини топган. Агар дарсда ўтилган мавзунинг ўқувчи ўзи мустақил қайтадан кўриб, ўрганиб, такрорлаб чиқмас экан, олган билимлари тезда ёддан чиқади. Демак, савол-топшириқлар маълум маънода ўзлаштирилган билим ва тушунчаларни такрорлаш орқали мустаҳкамлашга қаратилади.

Дарсликдаги савол-топшириқлар билимларни аниқлаш, умумлаштириш, чуқурлаштириш, баён этилган тушунча ва фикрларни баҳолашга, шу тариқа ўқувчиларда ижодий фикрлаш малакасини шакллантиришга хизмат қилади. Дарсликдаги савол-топшириқларнинг туб моҳияти нимадан иборат? Улар олдида қандай талаблар қўйилади, деган масалани ҳал қилиш қўп нарсаларга ойдинлик киритади.

Саволларнинг меъёридан ортиқ бўлиши ўқувчиларни чарчатиб қўяди, уларнинг фанга бўлган қизиқишларини сусайтиради. Бу эса мавзунинг ўзлаштирилишига, айрим муҳим масалаларни номухимларидан ажратишга ҳалал беради.

Баъзи ўқитувчиларимиз ўқувчиларидан фақат матн юзасидан берилган савол-топшириқларга жавоб беришини талаб қиладилар. Бу тўғри эмас. Чунки ўқувчи савол-топшириқларга жавоб бериш билангина чекланса, ижодий мустақил фикр юритишдан маҳрум бўлади ва тараққиётга лоқайд ўсади. Бунинг учун аввало, ўқитувчи ҳар томонлама етук билимга эга бўлиши, ўз

¹. Каримов Н. , Норматов У. Адабиёт. 5-синф учун дарслик мажмуа. Т. : Ёзувчи. 2001.

айтган фикрини исботлай олиши, ўқувчиларнинг фанга бўлган қизиқишларини орттириши ва ниҳоят ўзи билган билимларни ўқувчилар онгига сингдира олиши лозим. Шундагина кўзланган мақсадга эришиш мумкин бўлади. Таълим жараёнида муҳим ўзгаришлар бўлаётган бир вақтда дарсликларнинг ҳам янгидан ишлаб чиқилганлиги ҳеч кимга сир эмас. Наим Каримов ва Умарали Норматовлар томонидан яратилган «Адабиёт» дарслик-мажмуасида берилган савол-топшириқлар жами 322 та бўлиб, шундан, 247 таси саволларни, 75 таси топшириқларни ташкил қилади. Уларнинг ҳаммасини ҳам методик жиҳатдан мақсадга мувофиқ тузилган дейиш у қадар реал ҳаётга тўғри келмайди. Масалан: мақоллардан кейин берилган савол-топшириқлар ичида «Ушбу мақолларнинг қайси бирлари қадимий? (8-савол) ёки «қайси бирлари бизнинг замонамизда яратилган?» (9-савол) деган саволларга дуч келамиз (14-бет). Бу саволга жавоб бериш мушкул. Чунки берилган мақолларнинг қайси бири қадимий, қай бири замонавий эканлиги 5-синф ўқувчиси у ёқда турсин, ҳатто ўқитувчининг ўзи ҳам аниқлай олмаслиги мумкин. Ойбекнинг «Гулнор опа» ҳикояси юзасидан 10 та савол ва топшириқ тавсия қилинган бўлиб, улар ҳам методик жиҳатдан мақсадга мувофиқ тузилган дейиш у қадар реал ҳаётга тўғри келмайди. Савол-топшириқларнинг айримлари 5-синф ўқувчиси ёшига мос келмайди. Масалан: «Ҳикоядаги «узилмаган гулни хидлаган каби» ифодасини қандай тушунасиз? (3-савол) ёки «Сиз Гулнор опа билан Асад ўртасидаги муносабатни қандай баҳолайсиз?» (9-савол) деган саволларнинг берилиши (250-бет), умуман, ушбу ҳикоянинг 5-синф дарслигига киритилиши, менинг назаримда унча тўғри келмайди. Чунки 5-синф боласи эндиgina бошланғич синф билимларини ўзлаштириб, яхшиёмонни эндиgina ажратишга ўрганаётган ўқувчидир. Уларга бундай ҳикояларни ўргатиш мақсадга мувофиқ эмас. Баъзи саволлар ўқувчининг ёши ва билими даражасини ҳисобга олмаган ҳолда тузилган. Жумладан, «Сизнингча» шоир (Миртемир) бу шеър (и) («Тўрғай») орқали нима демоқчи?» (240-бет), Ушбу шеърни «Юрганмисиз бирга ой билан» (Усмон Носир) ёзишдан шоирнинг мақсади нима?» (245-бет) «Шоир (Хуршид Даврон) «Ота қабри» ифодасига қандай маъно юкланган?» (318-бет) каби саволлар ҳар қандай ўқувчини ҳам ўйлантириб қўяди. Айниқса, Абдулла Ориповнинг «Ўзбекистон» юзасидан берилган саволлар

ичидадаги «Ҳар иккала шеър ўртасида қандай яқинлик бор?» деган саволнинг ўзи ҳозирги ҳолатида мавҳум. Мазкур савол «Абдулла Ориповнинг ушбу шеъри билан Эркин Вохидовнинг «Ўзбегим» деб номланувчи шеъри ўртасида қандай яқинлик бор? тарзда тузилса, ўқувчига тушунарли бўлар эди.

Шу каби саволлар талайгина. Айниқса, савол-топшириқларнинг кўплиги кишини ўйлантиради. Ушбу дарсликдаги энг кўп савол-топшириқ (109-бет) Ханс Кристиан Андерсеннинг «Булбул» ҳикояси юзасидан берилган. Саволларнинг жами 15 та. Ушбу савол-топшириқларнинг айримлари яъни «Шўро даврида ҳам шундай воқеа (бадарға қилиниш)лар бўлганми?» (9-савол), «Ёзувчининг ушбу ҳикояни ёзишдан мақсади нима? (14-савол) каби саволларни ўқувчига мушкуллик туғдиради. Ўқувчи бу каби саволларга жавоб беришига қийналади.

Савол-топшириқларнинг кўпчилиги ўтилган мавзунини қайта ҳикоялашга қаратилган. Бу яхши, албатта. Лекин савол-топшириқларнинг ижодий фикрлашига қаратилса, методик жиҳатдан мақсадга мувофиқ бўлар эди.

Адабиёт дарсларида савол-топшириқлар орқали мунозара дарслари ўтказиш мумкин. Бунда суҳбат методидан фойдаланилади. Бу метод ўқувчиларнинг оғзаки нутқини ўстиришга, тафаккурини кенгайтиришга, мустақил фикрлаш қобилиятини шакллантиришга хизмат қилади. Мунозара дарсларида ўқитувчига жуда катта масъулият юкланади. Бу дарснинг самарали бўлишида ўқувчиларнинг мустақил ижодий фикрлаши катта роль ўйнайди. Демак, мунозара дарслари ўқитувчи+ ўқувчи фаолиятида ўз аксини топади.

Хуллас, савол-топшириқлар ихчам, аниқ ўқувчининг ёшига мос, тушунарли ҳолда тузилса, ўқувчиларнинг мустақил ижодий фикрлашига, оғзаки ва ёзма нутқини, тафаккурини шакллантиришга эришилади.

6-синф «Ўзбек адабиёти»¹ дарсликлар мажмуасидаги савол-топшириқларни мазмун–моҳиятига кўра қуйидагича 4 гуруҳга бўлиб ўрганиш мумкин.

¹ . Йўлдошев Қ. ва бошқалар. Адабиёт. 6-синф учун дарслик–мажмуа. Т. : Ғ. Ғулом номидаги нашриётматбаа ижодий уйи. 2003.

1. Асарларнинг ғоявий-бадiiй хусусиятларини ўрганиш ва умумий мазмунини ўзлаштиришга доир савол-топшириқлар. Дарсликда бундай савол топшириқларнинг сони 261 тани ташкил этади.

2. Ўзлаштирилган адабий-назарий тушунчаларини мустаҳкамлашга доир савол топшириқларнинг сони 166 та.

3. Ёзувчиларнинг ҳаёти ва ижоди фаолияти юзасидан берилган маълумотларни ўзлаштиришга доир савол-топшириқлар. Бундай савол-топшириқлар 22 та.

4. Асар воқеалари мисолида ўқувчиларнинг ҳаётига муносабатини аниқлашга доир савол топшириқлар 11 тани ташкил этади.

6-синф адабиёт дарслик-мажмуасидаги савол-топшириқларнинг жами сони 540 та. Дарсликдаги халқ кўшиклари, макол, топишмок, эртак, рубоий, асотир, латифа, туюк, ҳикоя, дoston ҳақидаги саволтопшириқлар ўқувчиларга халқ оғзаки ижоди ва мумтоз адабиётимизнинг илк намуналари, ҳозирги адабий истеъмолдаги жанрлар туғрисида умумий тасаввур беришга, билим беришга йўналтирилган. Дарсликка киритилган Худойберди Тўхтабоевнинг «Сариқ девни миниб» романидаги савол топшириқлар ўқувчилар ёшига мосдир. Масалан, асар матнига таянган ҳолда Хошимжоннинг табиатига хос сифатларни сананг (54-бет). Бу каби сифатларни 6-синф ўқувчисига ҳам борлигини уларнинг ёшларига мос асар танланганидан далолат беради. Асар юзасидан тузилган савол-топшириқлар ҳам шу ёшдаги ўқувчига мос келади.

Зулфиянинг «Баҳор келди сени суруқлаб» шеърида: «Шеърнинг ўзингизга ёккан 8 бандини ёд олинг каби» савол-топшириқлар муаллифнинг мазкур савол-топшириқларни тузишда ўқувчиларнинг ёш хусусиятлари билим даражаларини ҳисобга олишга ҳаракат қилганлигини кўрсатади.

6-синф дарсликлар мажмуасидаги баъзи савол-топшириқлар ўқувчиларнинг ёши ва билим даражасига нисбатан хийла оғир деб ҳисоблайман. Жумладан дарсликдаги:

1. Детектив асарларга хос хусусиятларни аниқланг.

2. Бошқалардан яширинча йиғлаганда пана қиладиган миролжин ўсимлигига боланинг меҳри нега тушган деб ўйлайсиз?

3. Қисса қаҳрамони нега яширинча йиғлайди деб ўйлайсиз, одатда болалар йиғлашдан уялишмайдику?

4.Ўзин уриб парт бўлади-ю, столимга тушади келиб... мисралари замиридаги мажозий маънони аниқланг. Бу ҳолда сизга ишқ ва ошиқ муносабатларини эслатмайдими?

5.«Сезганини сездириш» билан «Тирик жонни бездириш» ўртасида қандай мантикий алоқа борлигини изоҳланг. Оламнинг муаммолари ҳақида ўйлайдиган шоир қалби хусусиятлари ҳақида мулоҳаза юритинг.

6.«Учиб юрган варақлар, ана, шамолларга эртак сўзлайди» сатрларда ифода этилаётган туйғулар ҳақида тухталиниг.

7.«Муаззам ютуқлар эсга тушганда юраклар яшамокк ҳақида мамнун...» мисраларида яширинган бадийий жозибани топинг каби савол-топшириқларнинг жуда бўлмаганда 10-11 синф ўқувчиларига эмас, эндигина бошлангич синф партасини тарк этган болаларга тавсия қилиниши устида жиддий ўйлаш лозим. Бу савол-топшириқлар 6-синф ўқувчиларининг ёш ва билим даражасига огир. Чунки савол-топшириқларнинг жумлалари узундан-уzun тузилган. Ўқувчи саволни охиригача ўқигунча бошланиши эсидан чиқиб қолади. Яна жумбокли томони шундаки, савол-топшириқларнинг баъзилари 6-синф ўқувчилари ечса бўла оладиган даражада эмас, жуда мураккаб тузилган.

6-синф адабиёт дарслигидаги савол-топшириқлар аниқ мақсадга қаратилиши ҳамда конкрет ва ихчам бўлиши лозим. Шу ўринда таъкидлаш керакки, улар «ҳа», «йўқ», «яхши», «ёмон» каби жавоб берилиши даражасида тузилмаслиги лозим. Дарсликда асар воқеалари мисолида ўқувчиларнинг ҳаётга муносабатини аниқлашга доир ҳам савол-топшириқлар ҳам ўрин олганлиги диққатга сазовордир. Чунончи, Отанинг ҳалокати туфайли руй берган туннинг «қузғуннинг қанотидай қора эди ўша тун» тарзида тасвирланиши сабабини тушунтиришга урининг. Тун қоралигининг не боис, айнан, қузғун қанотига ухшатилганлигини изоҳланг. «қ» товушининг такрорланиб келиши сизда бирор қайфият пайдо қила оладими? Ўз ҳаёт йўлингиз ҳақида уйлаб кўринг, уни шоирнинг болалиги билан таққослашга урининг. Боланинг «...гумбур-гумбур садолару оташин қўшиқлар қулоғимга чалиниши билан худди ногора ўранган ҳарбий отдай оёқларим ўз-ўзидан рақсга тушиб, юрагим ҳапкираб кетаверади» деган иқрорини қандай изоҳлайсиз? Ўзингизни уша боланинг ўрнига қўйиб кўринг каби савол-топшириқлар шулар жумласидандир.

Дарсликда берилган савол-топшириқларда таълим тарбия тамойиллари акс этган бўлиши керак. Бунга қўшимча қилиб айтиш мумкинки, савол-топшириқлар тақозо этадиган жавоб албатта, хоҳ бадий асарлар, хоҳ илмий методик мақолалар матнида бўлиши лозим.

Дарсликдаги савол-топшириқларнинг ўқувчилар ёши ва билим даражасига нисбатан мураккаблиги тўғрисида сўз юритганимизда, унинг муаллифларида мазкур савол-топшириқларга жавоб топиши табиий. Лекин ўқувчи берилган асарни уқиб тушунмаса қандай қилиб унинг саволларига жавоб бериши ҳақида ўйлаб кўрдимикин?

Алишер Навоийнинг «Ҳайратул аброр» асаридан дарсликда парча берилган. Менимча, 6-синф ўқувчиси буни ўқиб ундаги сўзларни тушуниши қийин. Улар луғат билан ишлаб тушунади дейиш мумкин. Лекин луғат билан ишлаш жараёнида зерикиб қолишлари мумкин. Бундай савол-топшириқлар ҳар қандай ўқувчини ҳам ўйлантириб қўяди. Савол-топшириқлар қанчалик аниқ ва жўн бўлса, ўқувчида билим олишга, адабиётга бўлган ихлос ва қизиқиш шунчалик ортиши шубҳасиздир. Дарсликдаги савол-топшириқлар фақат жумла жиҳатдагина эмас, балки сон жиҳатдан ҳам қисқа ва ихчам бўлиши лозим. Масалан, 6-синф адабиёт дарслигидаги айрим мавзу юзасида савол топшириқлар 40 тани ташкил этади. Савол топшириқлар сонининг ортиб кетиши машғулоти зерикарли ҳолга келтириб қўяди. Яна шуни ҳисобга олиб керакки, баъзи бир тажрибали ўқитувчилар дарсликдаги савол-топшириқлар билан чекланиб қолмасдан, ўқувчиларнинг билими ва қизиқишига яраша саволлар тузади, топшириқлар беради. Бунда ўқувчилар савол-топшириқлар орқали матн устида ишлашга ўргатилади. Ёш авлоднинг маънавий-ахлоқий тарбиясида алоҳида ўрин тутадиган адабий таълим кўп жиҳатдан ўқувчиларнинг ўз устида мустақил ишлаш бўйича эгаллаган кўникма ва малакаларига боғлиқ.

6-синф дарслигидаги савол топшириқлар ўқувчиларни кўпроқ ўқишга, изланишга даъват этгани ҳолда, баъзи берилган мавзулар ўқувчиларнинг ёши ва билим савиясига тўғри келмайди. Мазкур мавзулар қизикарли берилмаган, ўқувчини зериктириб қўяди. Дарслик чиқараётган муаллифларимиз бир қанча масалаларга эътибор беришса, яхши бўларди. Савол-топшириқлар оз, сони эмас, сифатига эгалиги, мавзулар эса қизиқишларни

сусайтирмайдиган, уларнинг билим даражасида ўзлаштиришга ва мустаҳкамлашга қаратилган бўлиши керак. Бугунги кунда ўқувчилар учун, дарслари ташкил қилиниб, савол-топшириқлар шу йўсинда тузилиши ҳам мақсадга мувофиқдир.

7-синф «Адабиёт» дарслик-мажмуаси¹ «Халқ оғзаки ижодидан», «Ўзбек адабиёти тарихидан», «XX аср ўзбек адабиётидан», «Жаҳон адабиётидан» бўлимларидан ташкил топган бўлиб, ҳар бир асар ўзига хос савол топшириқлар билан таъминланган. Дарслик мажмуадаги савол-топшириқларнинг умумий сони 563 та. Улардан 254 таси бевосита бадиий асарнинг мазмун моҳиятини ўзлаштиришга, 199 таси адабий-назарий тушунчаларни мустаҳкамлашга, 50 таси ёзувчиларнинг ҳаёти ва ижодий фаолиятига доир билимларга аниқлик киритишга, 60 таси асар воқеалари мисолида ўқувчиларнинг ҳаётига муносабатини ўрганишга қаратилган. Шу ўринда «XX аср ўзбек адабиётидан» бўлимидаги Омон Матжон шеърларида табиат лирикаси ҳақида тўхталиб ўтиш жоиз.

Чунончи, лирик турга мансуб асарларда шахснинг ички туйғулари, ҳиссиёти, руҳий кечинмалари асосий ўринда туради. Бу турдаги асарларда ҳаётда рўй берган воқеаларнинг ўзи эмас, балки ана шу воқеалар туфайли инсонда пайдо бўладиган туйғулар тасвири муҳим ҳисобланади. Одамнинг туйғулари ўз-ўзидан жанбушга келавермайди. Уни мувозанатдан чиқарадиган ижтимоий ҳаётнинг ёки табиий сабаб бўлгандагина кишининг ҳиссиётлар дунёси ҳаракатга келади.

Шу сабабдан табиат улкан имкониятларга эгадир. Чунки ҳар қандай инсон ҳамиша табиат қўйнида мавжуд ва унинг шахслик сифатлари табиат билан мулоқот жараёнида ёркинрок намоён бўлади. Шунинг учун ҳам лирик асарлар орасида она табиат ифодасига доир шеърлар алоҳида ўрин тутаяди. Бу ҳилдаги асарлар табиат қанчалик атрофлича тасвирланмасин, у ҳамиша восита даражасида қолаверади. Инсон ва унинг руҳиятига мурожаат қилиш эса асосий мақсад ҳисобланади. Чунки табиат тасвири натижасида ифодаланган руҳий ҳолат инсон маънавиятининг янги бир жиҳатини намоён этгандагина бадиий жиҳатдан таъсирчан

¹ Йўлдошев Қ., Қосимов Б. Адабиёт. 7-синф учун дарслик – мажмуа. Т.: Ўқитувчи. 2000 й.

ҳисобланади. Омон Матжон шеърлари шу жиҳатдан алоҳида диққатга лойиқ.

Омон Матжон ўзининг кайфиятини, кечинмаларини ўзгаларга юктира олади. Ўқувчи шоир шеърларини ўқиганда ўзи сезмаган ҳолда ифода қилинаётган туйғулар таъсирига тушиб қолади. Чунки шоир шеърхонларининг руҳий ҳолатини яхши билади. Унинг юрагини тўлкинлантирадиган гапни топиб гапирди. Гапирганда ҳам ўқувчининг баданини жимирлатадиган, руҳини безовта қиладиган тарзда гапирди.

Шоирнинг айна замонда турғунлик йилларида ёзилган «Қайси йили кўкламда» деб бошлангандиган шеърдаги инсоний жасорат ва бадиий жозиба кишини ҳайратга солади.

Шоир ўша пайтдаёқ турналар кўнишга бир парча ер топа олмайдиган, жайхундай асов дарёси афсоналаридагина қолган, ҳатто мазорларгача бўзиб, экин экишдан тортинмайдиган юрт ҳалокатга юз тутишини, бу юртнинг фарзандларида меҳр-оқибат қолмаслигини башорат қилган эди. Шоир ўз фикрларини ишонарли тарзда ифодалайди. Узок йўл босиб толиққан турналар қарвони ҳақида ёзади:

Оқ булут ичидан чиқди вазминлаб

Бир туп ҳорғин турна кўзлаб воҳани...

Бу мисраларда турналарнинг ҳолати жуда аниқ, таъсирчан ва тўғри акс этирилган. Вазмин учининг боиси турналар ўзок жануб ўлкалардан келмокда, ҳорғинлигига сабаб кўнишга жой излаб анчадан буён сарсон. Ҳолат тасвири реал ва ишонарли. Энди шу шеърдаги савол ва топшириқларни кўздан кечирсак:

1.Шеърни қайта ўқиб чиқинг. Ундаги етакчи оҳангни топинг. Шоирнинг ҳазин кайфиятига, тушкун туйғуларига сабаб бўлган ҳолатини изоҳланг.

(Биринчи топшириқнинг ўзида бирданига 3 та топшириқ мужассамлашган. 3 топшириқни алоҳида–алоҳида бериш ўқувчига қулайлик туғдиради. Ўқувчи топшириқларга аниқ ва ихчам жавоб топа олади).

2.Кўклам элчиси бўлмиш турналар табиатига хос хусусиятлар шеърда қай тарзда тасвир этилган?

3.Шеърнинг учинчи банди мазмунини изоҳлашга уриниб кўринг?

4.Воҳа табиатига қилинган зўравонлик туфайли лирик қаҳрамон қалбини чўлғаган ҳаяжон ифода этилган мисраларни топинг ва таҳлил қилинг.

5.Кўнишга жой топа олмаган турналарнинг аянчли аҳволи туфайли лирик қаҳрамонда пайдо бўлган ҳиссиётларнинг ифодасини топинг.

Савол-топшириқларни кўздан кечирав эканмиз, уларда шеърларда ифода этилаётган фикрнинг қандай руҳда битилганлигига катта эътибор қаратилаётганлигининг гувоҳи бўламиз. Илмий жиҳатдан қаралса, шеър тузилиши бўйича савол-топшириқлар умуман йўқ. Ҳар бир шеър асардан сўнг ҳеч бўлмаса унинг қайси вазнда ёзилгани, туроқлари, қофиядош бўлиб келган сўзлари ҳақида савол-топшириқлар бўлиши зарур. Жумладан, юқорида таҳлил қилинаётган Омон Матжоннинг «Қайси йили кўкламда» деб бошланадиган шеъри юзасидан қуйидагича илмий-назарий савол-топшириқлар тузиш мумкин:

- 1.Омон Матжон ўз шеърларини асосан қайси вазнда ёзади?
- 2.Шоирнинг «қайси йили кўкламда...» деб бошланувчи шеъри қайси вазнда битилган?
- 3.Шеър неча сатрдан иборат?
- 4.Сатрлар неча бандда бирлашган?
- 5.Ҳар бир банддаги сатрлар сони тенгми?
- 6.Сизнингча шеърдаги қофияларнинг қайси бири диққатга сазовор?
- 7.Шеърнинг иккинчи банди туроқларини белгилаб, дафтарингизга кўчиринг.

Шу каби савол-топшириқларнинг ҳар бир шеър асардан сўнг берилиши ўқувчиланинг шеър илми бўйича эгаллаган билим, кўникма ва малакаларини такомиллаштириб, мустаҳкамлаб бориши шубҳасиз. Ўқувчилар савол-топшириқларни ўқитувчи ёрдамида таҳлил қилар экан, табиат, жамият ҳамда борлиқ билан ҳамиша узвий боғлиқ эканлигини, инсон улардан алоҳида ҳеч қачон вояга ета олмаслигини ҳис этади. Савол-топшириқлар умуммиллий ва умуминсоний аҳамиятга эга эканлиги билан ҳам ажралиб туради. Шу ўринда назарий билимларни мустаҳкамловчи савол топшириқлар камлиги ҳақида тўхталиб ўтиш жоиз. Чунки шеърларда рамз, ўхшатиш, муболаға каби шеър асарларнинг санъатлар қўлланганки, улар ҳақида савол-топшириқлар бермаслик мумкин эмас. Умуман, барча бадиий асарлар юзасидан берилган савол-топшириқларнинг ярми илмийлик тамойили асосида тузилганда эди, ўқувчининг назарий билимлари ошган ва у асардан асарга

мустаҳкамланиб борар эди. 7-синф «Адабиёт» дарслиги бошқа синф адабиёт дарсликларидан савол-топшириқларнинг кўплиги даражасидан ҳам фарқланади. Масалан: «Равшан» достони юзасидан 36 та, Абдулла қаҳҳорнинг «Даҳшат» ҳикояси юзасидан 25 савол-топшириқ, Шукур Ҳолмирзаевнинг «Ўзбеклар» ҳикояси юзасидан 42 та, Умар Сайфиддиннинг «Нақорат» ҳикояси юзасидан 29 та савол-топшириқлар берилган. Савол-топшириқларнинг бу даражада кўп берилиши 7-синф ўқувчиси учун қийинлик қилмасмикан?

ХУЛОСА

Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги қонуни ҳамда “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури” талаблари асосида “Давлат таълим стандартлари”нинг қабул қилиниши адабиёт таълими олдиға жуда муҳим талабларни қўйди.

Адабиёт таълими тизимини тубдапн ислоҳ қилиш, шунингдек, адабиёт таълими мазмунида ҳам туб ислоҳотларни амалға ошириш масаласи қўйилган эди. Давримиз барча бошқа фанлар қатори адабиётдан билим бериш ишиға мутлоқо янгича ёндашишни тақозо этади. Жумладан, таълим тизимидаги ислоҳотлар, таълим мазмунидаги ўзгаришлар бевосита адабиёт методикасига ҳам ўз таъсирини кўрсатмасдан иложи йўқ. Илгариги дастур ва дарсликка қўйилган талаблар тубдан ўзгартирилиб, барча қатори адабиёт фанида ҳам янгича қарашлар вужудға келганлигидан далолат беради.

Адабиёт дарсликлари асосида берилган барча савол ва топшириқлар ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш қобилиятларини тарбиялашда қўшимча дидактик илмий ва назарий манбалардан ҳам фойдаланиш заруратини вужудга келтиради.

Ҳозирги давр дарсликларининг тузилиши ва мазмуни ДТС талабларига тўлиқ мос келади. Лекин уларни мукаммаллаштири бориш ҳаёт талабидир. Дарсликларда берилган материалларни янада тўлдириш муаммоси савол ва топшириқлар асосида ўқувчиларнинг қўшимча материалларни излаб топиш ва уларни ўзлаштиришига йўл очади. Савол-топшириқлар моҳият эътибори билан нафақат ўқувчи, балки ўқитувчи учун ҳам жуда муҳим таълимий дидактик вазифани бажаради.

Адабиёт дарсликларида берилган савол ва топшириқларнинг характери ҳамда йўналишлари, ўқувчиларнинг дидактик манбалар асосида мустақил ишларини ташкил этиши бир қанча илмий ва илмий-методик ишларда ўз аксини топган¹.

Адабиёт дарсларида ўқувчиларнинг мустақил ишларини ташкил этиш ва адабий таҳлил усулларига оид мазкур ишларда савол ва топшириқлар устида ишлашнинг аниқ мезони тўлиқ белгиланмаган. Уларда муаммонинг дидактик жиҳатига эътибор қаратилган, холос. Илмий-методик қирраларининг туб моҳияти эса очиқ берилмаган.

Савол ва топшириқлар умумтаълим мактаблари адабиёт дарсликлари ва дарслик мажмуаларининг барчасида берилган. Зеро, таълим-тарбия тизимида ўрганиладиган билим, ўзлаштириладиган кўникма ва малакалар назоратини савол-топшириқларсиз тасаввур қилиш мумкин эмас.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

- 1.Каримов И.А. Юксак маънавият-енгилмас куч Тошкент. “Маънавият”,2008 йил
- 2.Каримов И.А. Истиқлол ва маънавият. –Т.: Ўзбекистон, 1994. 676 б.

3. Каримов И.А. Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида: ҳавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Т.: Ўзбекистон, 1997. 326 б.
4. Каримов И.А. Баркамол авлод Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. –Т.: Шарқ, 1997. 636.
5. Каримов И.А. Маънавият юксалиш йўлида. Т.: Ўзбекистон, 1998. 127б.
6. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т.: Ўзбекистон, 1992. 46б.
7. Ўзбекистон Республикасининг "Таълим тўғрисида"ги қонуни. Баркамол авлод Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. Т., 1997. –Б. 2029.
8. Ўзбекистон Республикасининг "Кадрлар тайёрлаш миллий дастури" Баркамол авлод Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. Т., 1997. –Б. 3160.
9. Абдувалидов Е. Янги педагогик технология муаммолари. Тил ва адабиёт таълими. 2001, №1. –Б. 47.
10. Абдураззоқов А. Адабиёт дарсларида муаммоли вазият яратиш. Тил ва адабиёт таълими. 1993 №34. Б. 1619
11. Адабиёт дастури. V-XI синфлар учун. –Т.: Ўқитувчи, 1993. - 59б.
12. Алиев А. Ўқувчиларнинг ижодкорлик қобилияти. –Т.:
13. Алиев С. Самостоятельная работа учащихся в процессе сравнительного изучения художественных произведений. АҚД. Баку, 1986.
14. Аркин Н.Н. Уроки литературы в 7 классе. –М.: Просвещение. 2001. 253с.
15. Бабанский Ю.К. Ҳозирги замон умумий таълим мактабида ўқитиш методлари. –Т.: Ўқитувчи, 1990. 228б.
16. Бобоев Т. Шеър илми таълими. –Т.: Ўқитувчи, 1996.
17. Давлетшин М.Г. Замонавий мактаб ўқитувчисининг психологияси. –Т.: Ўзбекистон, 1999. 30б.
18. Зуннунов А. Бадий асар таҳлили методикаси: ўқитувчилар учун қўлланма. –Т.: Ўқитувчи, 1989. 120б.
19. Зуннунов А. ва бошқ. Адабиёт ўқитиш методикаси. –Т.: Ўқитувчи, 1992. 333б.
20. Йўлдошев Қ. Адабиёт ўқитишнинг илмий назарий асослари. – Т.: Ўқитувчи, 1996. 152б.

21. Йўлдошев Қ. Адабиёт дарсларида ўқувчиларни миллий истиклол руҳида тарбиялаш. Методик қўлланма. –Т.: РТМ, 2001. 126.
22. Йўлдошев Қ.. Ўқитувчи китоби. Методик қўлланма. 7-синф "Ўзбек адабиёти" дарслик-мажмуаси учун. –Т.: Ўқитувчи, 1997. 232б.
23. Йўлдошев Қ. ва бошқ. Адабиёт ўқитиш методикаси. Дастурий қўлланма. –Т.: РТМ, 1994. 49б.
24. Йўлдошев Қ. ва бошқ. Адабиёт. 6-синф учун дарслик мажмуа. –Т.: Ўқитувчи, 1999. 352б.
25. Йўлдошев Қ. Янгича педагогик тафаккур ва умумтаълим мактабларида адабиёт ўқитишнинг илмий-методик асослари. Пед.фан.док. Диссертация. –Т.; 1997. 306б.
26. Йўлдошев Қ., Қосимов Б. Адабиёт. 7--синф учун дарслик-мажмуа. –Т.: Ўқитувчи, 2000. 384б.
27. Каминский Я.А. Буюк дидактика, Т.: Ўқитувчи, 1975. 240б.
28. Каримов Н. ва бошқ. Адабиёт. 9-синф учун дарслик. –Т.: Маънавият, 2002.
29. Каримов Н., Норматов У. Адабиёт. 5--синф учун дарслик-мажмуа. –Т.: Ўқитувчи, 1999. 352б.
30. Карсалова Е.В. Методические основы руководства читательской деятельности школьников на уроках литературы в средних и старших классах. Автореф.докт.дисс М, 1991. 39с.
31. Каттабеков А. ва бошқ. Адабиёт. 8--синф учун дарслик мажмуа. –Т.: Ўқитувчи, 2001. 448б.
32. Келдиёров Р. Адабиёт дарслари самарадорлигини оширишнинг илмий-методик асослари. Пед.фан.номзоди. дисс. –Т.: 2001. - 138б.
33. Мадаев О. "Алпомиш" достонининг матнини ўрганиш методикаси. –Т.: ТошДУ, 1998. 41б.
34. Матчонов С., Сариев Ш. Ўзбек адабиёти. –Т.: Низомий номидаги ТДПУ. 2003.
35. Матчонов С. Китоб ўқишни биласизми? –Т.: Ўқитувчи, 1993. - 140б.
36. Матчонов С. Умумтаълим тизимида адабиётдан мустақил ишларни ташкил этиш. Пед.фан.доктор.дисс. –Т., 1998.
37. Маъдаев О. Иншо қандай ёзилади. –Т.: Ўқитувчи, 1991. 28б.
38. Мирқосимова М. Ўрта мактабда драматик асарларни ўрганиш. Т.: ТДПУ. 1993. 32б.

39. Мирқосимова М. Бадиий таҳлил усуллари. Т.: РУММ. 1993. - 376.
40. Мирқосимова М. Ўқувчиларда адабий таҳлил малакасини шакллантириш ва такомиллаштириш усуллари. Пед.фан.доктор. дис. –Т., 1995. 253б.
41. Ниёзметова Т. Адабиёт дарсларидан мустақил ишлар. –Т.: Ўқитувчи, 1984.
42. Педагогика тарихидан хрестоматия. Тошкент. "Ўқитувчи", 1993. 440б.
43. Тўхлиев Б. Ўзбек адабиёти. 9-синф учун дарслик. –Т.: Ўқитувчи, 2001. 288б.
44. Тўхлиев Б. Адабиёт ўқитиш методикаси. –Т. Янги аср авлоди. 2006
45. Тожиев А. Адабиёт дарсларида суҳбат. –Т.: Ўқитувчи, 1997. - 132б.
46. Тожиев А. Адабиёт дарсларида шарҳлаш усули. Тил ва адабиёт таълими. 1992. №34.
47. Ўқувчи маънавиятини шакллантириш. –Т.: Шарқ, 2000. 31б.
48. Ғозиев Э. Психология. –Т.: Ўқитувчи, 1994. 133б.
49. Ғуломова Н. Адабиёт дарсларида илғор педагогик технологиялардан фойдаланиш. Т.: 2003
50. Хусанбоева Қ. "Гулнор опа" муаммоси ва унинг ечими..Тил ва адабиёт таълими. 2004. №6

МУНДАРИЖА

СЎЗ БОШИ.....3

**САВОЛ-ТОПШИРИҚЛАР УСТИДА ИШЛАШ
ТАЪЛИМИЙ ДИДАКТИК МУАММО
СИФАТИДА..... 9-23**

**УМУМИЙ ЎРТА ТАЪЛИМ ЎҚУВ ДАСТУРИ АСОСИДА
МУСТАҚИЛ ИШЛАРНИ ТАШКИЛ ЭТИШ.....23-29**

**УЗЛУКСИЗ ТАЪЛИМ ТИЗИМИДА ЎҚИТИЛАДИГАН
ФАНЛАР МАЖМУАСИГА МОС ЎҚУВ
АДАБИЁТЛАРИНИНГ ТУРЛАРИ...29-33**

**САВОЛ ВА ТОПШИРИҚЛАР АСОСИДА МУСТАҚИЛ
ИШЛАРНИ ТАШКИЛ ЭТИШНИНГ УМУМДИДАКТИК
ТАМОЙИЛЛАРИ...34-39**

**ЎҚУВЧИЛАРНИНГ САВОЛ ВА ТОПШИРИҚЛАР
АСОСИДА МУСТАҚИЛ БИЛИМ ОЛИШЛАРИДА
ТИЗИМЛИЛИК ТАМОЙИЛЛАРИ.....39-63**

Хулоса.....63-64

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

